

HET OUDE LAND AAN DE RAND VAN HET VROEG-MIDDELEEUWSE OVERSTROMINGSGEBIED VAN DE NOORDZEE.

Landname en grondbezit tijdens de middeleeuwen

door

Geert BERINGS

Onderhavig artikel is ontstaan naar aanleiding van de opgravingen van de mote van Werken, de „Hogen Andjoen” genaamd¹. Onze taak bestond erin het geheel in een historisch perspectief te plaatsen.

Dat er over Werken en zijn „Hogen Andjoen” op louter lokaal-historisch vlak weinig meer te vertellen valt dan reeds in de werkjes van de lokale heemkundigen Vandebussche² en Slembrouck³ te lezen staat, ligt volledig binnen de lijn der verwachtingen.

Het is dan ook niet onze bedoeling een nieuwe dorps- of in „fusie”-termen uitgebreide gemeentegeschiedenis van Kortemark te schrijven. Het wordt echter wel interessant wanneer we Werken en omgeving in een veel ruimere context bekijken, namelijk in samenhang met andere nederzettingen op de pleistocene zandgronden, net aan de rand van het vroeg-middeleeuwse overstromingsgebied van de zee.

De Vlaamse kustvlakte heeft de laatste decennia een zeer ruime belangstelling genoten vanuit geologische en historisch-geografische hoek, later

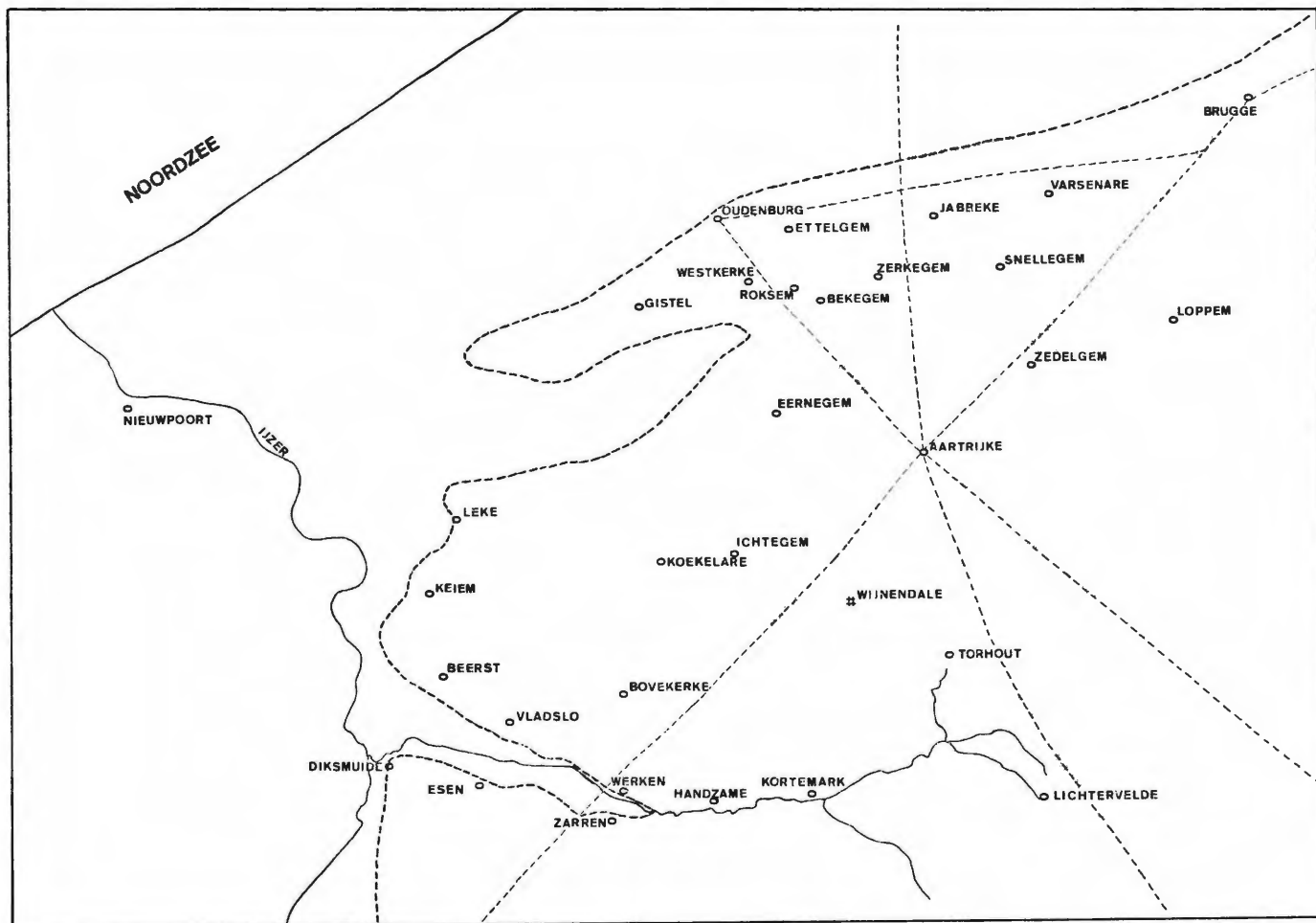
(1) Project georganiseerd door de Gemeente Kortemark en de Nationale Dienst voor Opgravingen. Onze dank gaat naar Dr. D. Lambrecht, burgemeester, en J. De Meulemeester, archeoloog en projectleider, die ons het historisch luik van het project toevertrouwden. Dank ook aan prof. L. Milis en prof. A. Verhulst die het manuscript nalazen.

Werken: gemeente Kortemark; provincie West-Vlaanderen; arrondissement en kanton Diksmuide.

Een voorlopig verslag van de archeologische bevindingen vindt men in J. DE MEULEMEESTER, G. BERINGS en C. VANTHOURNOUT, *De „Hogen Andjoen” te Werken (gemeente Kortemark): een aarden versterking in een nieuw daglicht, Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge, CXXI, 1984, 154-162.*

(2) C. VANDENBUSSCHE, *Geschiedkundig memoriaal van Wercken, gestaafd door een aantal bewijsstukken, opgesteld op het bevel van het gemeente-bestuur, Brugge, 1866 (Handzame, 1979, anast. herdr.)*.

(3) B. SLEMBROUCK, *Werken. Heemkundige studie over de gemeente Werken, Langemark, 1955*; zie ook G.F. TANGHE, *Parochieboek of beschrijving van Wercken, Brugge, 1861* en B. SLEMBROUCK en G. T'JONCK, *„De Hoge Andjoen” te Werken, Annales de la Société d'Emulation de Bruges, XCII, 1955, 38-49*; wat het naburige Kortemark betreft: M. VERHAEGHE, *Uit het verleden van Kortemark, Brugge, 1953.*

nog vanuit archeologisch oogpunt⁴. Met name Ameryckx⁵, Verhulst⁶ en Thoen⁷ hebben heel wat bijgedragen tot het nieuwe beeld dat zich sindsdien van de landschapsgeschiedenis van deze streek vormde.

Synthetiseren we hier nog even.

Nadat de kustvlakte in de Romeinse periode was bewoond geweest, geraakte die vanaf het eind van het derde kwart van de 3e eeuw ontvolkt, ten dele door politieke en militaire factoren (crisis van het Romeinse Rijk, invallen van op zee), ten dele door natuurlijke factoren, namelijk de Duinkerke II-transgressie die zich kort na 300 doorzette. De zee overspoelde het achterliggende land en creëerde er een ingewikkeld en wijdvertakt krekensysteem, langswaar de zee bij hoge vloed het land bleef binnendringen.

Vanaf de 7e-8e eeuw onderscheidt men een regressiefase, waardoor zich in de voormalige overstromde gebieden tot aan de rand van de zandstreek reusachtige schorrenvlaktes vormden, die vanuit de achterliggende zandstreek worden geëxploiteerd. Vanaf de 9e eeuw vindt men opnieuw bewoningssporen in de kustvlakte; laat in de 10e en in de vroege 11e eeuw ontwikkelen zich al opnieuw collectieve nederzettingen.

Of men het nu een derde Duinkerke-transgressie wil noemen, en dus wil koppelen aan een langdurige zeespiegelrijzing, of het eerder als onafhankelijke toevalligheden wil beschouwen, feit is dat de kustvlakte in de eerste helft van de 11e eeuw een aantal grote overstromingen kende (zeker in 1014 en 1042), die echter door toedoen van de mensenhand, in de vorm van aanleg van de eerste collectieve dijken, geografisch beperkt bleven. Op twee plaatsen brak de zee echter toch nog door, namelijk tussen Kadzand en Knokke, en ter hoogte van de nieuwe IJzermondning nabij het latere Nieuwpoort, waardoor een nieuw krekensysteem werd gevormd.

Tamelijk vlug, reeds kort na het midden van de 11e eeuw, kwam men in het overstromingsgebied tot nieuwe ontginningen, aanvankelijk weer in de vorm van schaapsdriften, later in de vorm van echte nieuwe dorpen, dit vooral in de 12e eeuw.

(4) Een synthese van de resultaten van het onderzoek met uitgebreide bibliografische verwijzingen vindt men bij M. RYCKAERT, *Resultaten van het historisch-geografisch onderzoek in de Belgische kustvlakte*, in: A. VERHULST en M.K.E. GOTTSCHALK, *Transgressies en occupatiegeschiedenis in de kustgebieden van Nederland en België*, Gent, 1980, 75-92.

(5) Voor de bibliografische gegevens zie M. RYCKAERT (n. 1).

(6) De meest recente synthese in A. VERHULST en D.P. BLOK, *Het natuurlandschap, Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, I, Haarlem, 1981, 116-142; zie ook A. VERHULST, *De bewoningsgeschiedenis van de kustgebieden van Nederland en België in het licht van de nieuwe opvattingen over transgressie, stormvloed en klimaatwijzigingen*, in: A. VERHULST en M.K.E. GOTTSCHALK, *Transgressies en occupatiegeschiedenis*, 9-17 en A. VERHULST, *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen, [1965].

(7) H. THOEN, *De Belgische kustvlakte in de Romeinse tijd. Bijdrage tot de studie van de landelijke bewoningsgeschiedenis*, Brussel, 1978 (Verh. Kon. Ac. Lett. en Sch. Kunsten van België, Kl. der Lett., XL, 1978, nr. 88) en H. THOEN, *The Belgian coastal plain in the Roman period. A contribution to the study of the history of rural habitation*, in: A. VERHULST en M.K.E. GOTTSCHALK, *Transgressies en occupatiegeschiedenis*, 31-36.

Stond de landschapsgeschiedenis van de kustvlakte de laatste decennia overvloedig in de schijnwerpers van de geschiedwetenschap, dan verwondert het ons des te meer dat de achterliggende zandstreek quasi volledig aan de aandacht van de historici ontsnapte.

Was de kustvlakte in de vroege middeleeuwen zeker tot het eind van de 10e eeuw, en voor de gebieden die te lijden hadden van wat we gemakshalve nog de Duinkerke III-transgressie noemen zelfs tot het midden van de 11e eeuw onbewoonbaar, dan vinden we juist op de aangrenzende pleistocene zandgronden het oude bewoningsgebied⁸.

We concentreren ons in het kader van onze studie vooral op de streek ten zuidwesten van Brugge, tot aan de Handzamevaart, die hier een diep landinwaarts overstromingsgebied vormde ten gevolge van de Duinkerke II- zowel als de Duinkerke III-transgressie.

Aan de hand van de nederzettingstoponiemen⁹ krijgen we hier al direkt enige aanwijzingen over de ouderdom der bewoning. We vermelden in alfabetische volgorde het Gallo-Romeinse Aartrijke en de vroeg-middeleeuwse toponiemen Bekegem, Eernegem, Ettelgem, Ichtegem, Kortemark, Oudenburg, Roksem, Snellegem, Werken, Zedelgem en Zerkegem. Inderdaad de hoeveelheid vroeg-middeleeuwse toponiemen (12 op de 25 actuele dorpen) verraadt al meteen een oud bewoningsgebied. Voeg daaraan toe dat ondanks de afwezigheid in de streek in die periode van een eigen grote abdij, en dus ter plaatse geschreven bronnen, toch al 11 van deze 25 plaatsen vóór het jaar 1000 vermeld worden¹⁰. 5 daarvan hebben geen expliciet oud toponiem, wat het totaal van vroeg-middeleeuwse nederzettingen al op 17 van de 25 brengt. Het betekent toch al iets.

Illustreerend zijn ook een aantal typisch vroeg-middeleeuwse patrocinia. We vinden er 3 keer Sint-Martinus en Sint-Eligius, 2 keer Sint-Petrus, Sint-Amandus en Sint-Michael, en 1 keer Sint-Medardus, Sint-Vedastus en Sint-Audomarus.

Jammer genoeg heeft nagenoeg dit hele gebied, op het laat-Romeinse *castellum* van Oudenburg na¹¹, ook de aandacht van de archeologen moeten ontberen. Nochtans zijn er ook op hun terrein aanduidingen genoeg. Zo bijvoorbeeld het relatief dicht Romeinse wegennet dat zich hier aan de rand van de kustvlakte heeft ontwikkeld¹². Er is de weg die vanuit Bavay via Blicquy en Aartrijke richting Wenduine zou lopen; er is de weg die vanuit Boulogne over Kassel deze streek aandoet en in Werken

(8) A. VERHULST, *Het landschap in Vlaanderen*, 62-70; een aardrijkskundige benadering bij G. COOLMAN, *Het Westvlaamse Houtland. Ontstaan en evolutie van natuur- en kultuurlandschap, Het Houtland*, III, 3-4, s.d.

(9) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*, [Brussel], 1960.

(10) IDEM, *ibidem* (vermeldingen in originelen).

(11) J. MERTENS, *Oudenburg en de Vlaamse kustvlakte tijdens de Romeinse periode*, *Biekorf*, LIX, 1958, 321-340; IDEM, *Oudenburg et le Litus Saxonium en Belgique*, *Helinium*, II, 1962, 51-62.

(12) H. THOEN, *De Belgische kustvlakte*, 73-77; IDEM, *Aartrijke: Romeins wegennet*, *Archeologie*, 1974, 21.

de Handzamevaart kruist, om zich verder opnieuw via Aartrijke richting Brugge te wenden; er is de weg die Oudenburg, deels over het tracé van voornoemde weg, met Brugge en verder met Aardenburg verbindt; en tenslotte is er nog de weg die vanuit Oudenburg, alweer via Aartrijke en verder Torhout richting Kortrijk leidt en ook als Romeins mag gecatalogeerd worden. Wat betreft de weg Kassel-Brugge over Werken zijn er aanwijzingen dat deze zeker nog in de 10e eeuw in gebruik was¹³.

Al deze voormelde aanwijzingen mogen ons echter geen beeld voor ogen brengen van één oud homogeen bewoningsgebied. Reeds Caesar vermeldt hoe de Menapiërs, de bewoners van deze streek, zich in hun bossen terugtrokken¹⁴. Een tekst uit 1119 beschrijft de noordelijke helft van de huidige gemeenten Eernegem, Koekelare, Vladslo en Bovekerke als één groot, verlaten gebied¹⁵. Daarin waren al van het eind van de 11e eeuw ontginningen aan de gang. Toch bleven er nog eeuwen lang grote boscomplexen bestaan. Zo merken we op de 18e-eeuwse Ferrariskaart¹⁶ dat de hele kern van ons onderzoeksterrein, namelijk het gebied ten oosten van de lijn Zerkegem-Bekegem-Eernegem-Koekelare uit één groot boscomplex bestond, met midden erin één open plek, Aartrijke. Ten westen van Koekelare vinden we nog het Koekelareveld en nog tot de dag van vandaag resten er fragmenten van het Wijnendalebos en het Bovekerkebos.

Midden in deze bossen en woeste gronden liggen een aantal nederzettingen als kleine eilandjes verspreid: Torhout, Bovekerke, Koekelare, Ichtegem, Aartrijke, Zedelgem, Loppem. Voor het overige rest er nog een smalle strook bewoningsland langsheen de rand van het overstromingsgebied. We beginnen bij Kortemark en volgen de strook verder west- en noordwaarts langs de overstromingslijn over Handzame, Werken, Vladslo, Beerst, Keiem, Leke, Eernegem, Bekegem, Gistel, Oudenburg, Ettelgem, Zerkegem, Jabbeke, Snellegem en Varsenare.

De occupatiegeschiedenis van Brugge werd al herhaaldelijk behandeld¹⁷. Het lijkt ons overbodig deze hier nogmaals te hernemen.

Traditioneel wordt het zo voorgesteld dat de oudste Vlaamse graven bijna geheel dit gebied in handen kregen. Met name Boudewijn I (vanaf 864 - 879) en Boudewijn II (879 - 918) zouden, profiterend van de chaos

(13) Bij de translatie van de relieken van Sint-Wandregisil in 944 volgden de monniken vanuit Boulogne de weg over Sint-Winnoksbergen en wellicht ook Poperinge, verder over Aartrijke naar Brugge, cf. N.-N. HUYGHEBAERT, *Une translation de reliques à Gand en 944. Le Sermo de Adventu Sanctorum Wandregisili, Ansberti et Vulframni in Blandinium*, Brussel, 1978, CXXVII.

(14) J. MERTENS, *Oudenburg, Biekerk*, LIX, 322.

(15) A. VERHULST en D.P. BLOK, *Het natuurlandschap, A.G.N.*, I, 119 en A. VERHULST, *Het landschap in Vlaanderen*, 62.

(16) *Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden, opgenomen op initiatief van de graaf de Ferraris (1771-1778)*, facsimile uitgave Pro Civitate, Brussel, 1965, Bladen Diksmuide, Torhout, Oostende, Gistel, Brugge en Zedelgem.

(17) Voor een overzicht zie M. RYCKAERT, *Brugge: van Romeinse vicus tot middeleeuwse stad, Spiegel Historiae*, XIII, 1978, 630-637.

ten gevolge van de Noormanneninvallen, door usurpaties allerhande, voor zich dit uitgebreide domein hebben gecreëerd¹⁸; usurpaties enerzijds ten nadele van de kroon, anderzijds ten nadele van de kerkelijke instellingen, en daarenboven wellicht ook — minder in de bronnen controleerbaar — ten nadele van talrijke privépersonen. Later tijdens de crisis van het grafelijk gezag na de dood van Arnulf II (988), zou het grafelijk domein op zijn beurt te lijden hebben gehad van allerlei usurpaties door machtige lokale heren. De nieuwe machtsverhoudingen die daardoor ontstonden zouden tijdens de tweede helft van de regering van Boudewijn IV (988 - 1035) zijn gecanoniseerd in een feodaal systeem, waarbij de graaf aan deze heren de geüsurpeerde goederen in leen zou hebben gegeven in ruil voor gehoorzaamheid en steun aan het grafelijk gezag¹⁹.

Dit lijkt een mooie theorie die echter, zo blijkt bij het doornemen van de literatuur hieromtrent, niet berust op een kritische gedetailleerde globaalstudie van dit gebied; het is eerder een weergave van losse indrukken, vermoedens, suggesties, die mettertijd, door de herhaling, tot een gevestigde theorie zijn gegroeid.

Het lijkt ons dus wel nodig het probleem eens grondig uit te diepen.

We stellen twee vragen: Wie waren in de vroege middeleeuwen, m.a.w. vóór de opkomst van de Vlaamse graven, hier de grootgrondbezitters? Ten tweede: Hoe is dat grondbezit geëvolueerd doorheen de crisis van het laat-Karolingische rijk en de troebelen in het vroege graafschap?

Dat het ons daarbij niet enkel te doen is om het achterhalen van bezitsstructuren zal blijken uit de volgende pagina's. De bronnen die we hiervoor verzamelden leveren ons immers tegelijkertijd heel wat interessante gegevens op omtrent de occupatiegeschiedenis van dit gebied.

I. DE VROEG-MIDDELEEUWSE GRONDBEZITTERS

De Sint-Bertijnsabdij (Sithiu) te Sint-Omaars

Met een oorkonde van 25 juli 745 schonk een priester Felix de door hem gebouwde *cella* in Roksem, ook *Hernaldolugo* genaamd, aan de abdij van Sithiu, het latere Sint-Bertijns, mits hij er voor de rest van zijn leven het vruchtgebruik kon van behouden²⁰. Aan deze *cella* waren landbouwgronden, *mansi*, huizen, andere gebouwen, velden, weiden, waters, molens en andere niet-gespecificeerde roerende en onroerende goederen verbonden. Felix deelt nog mee dat hij deze *cella* op een eenvoudige

(18) A.C.F. KOCH, *Het graafschap Vlaanderen van de 9de eeuw tot 1070*, A.G.N., I, 354-383; J. DHONDT, *Het ontstaan van het vorstendom Vlaanderen*, *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, XX, 1941, 533-572 en XXI, 1942, 53-93; L. VOET, *De graven van Vlaanderen en hun domeinen rond Brugge*, *Wetenschappelijke Tijdingen*, VII, 1942, 25-32.

(19) A.C.F. KOCH, *Het graafschap Vlaanderen*, A.G.N., I, 371-373; E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, *Historische Studie*, Handzame, 1968, 93.

(20) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*, I [Brussel], 1950, 30-32; zie ook M. GYSSELING, *Heroaldolugo, Mededeelingen uitgegeven door de Vlaamsche Toponymische Vereeniging te Leuven*, XXI, 1945, 10-13.

manier heeft gebouwd, en vervolgt: „*quam ab extraneis personis dato precio comparavi*”, waarmee hij wellicht bedoelt dat hij de materiële basis ervoor, dus de opgesomde gronden, huizen, etc. had gekocht van vreemde personen. Jammer voor ons dat hij hier de namen van deze vroegere bezitters niet vermeldt. Misschien heeft de eerste getuige uit de oorkonde, de *illustrer vir Chrodgarius* er iets mee te maken. Deze figuur is echter verder totaal onbekend²¹. Vermelden we onder de getuigen ook nog *Austrobaldus centenarius*, die blijkbaar een publieke, wellicht militaire functie uitoefende²², misschien in het gebied rond Roksem, of toch waarschijnlijk rond Sint-Omaars; de oorkonde is immers in Sithiu gedateerd.

Een kwart eeuw later, meer bepaald in januari 770, verkocht een zekere Sigheradus aan de abt van Sithiu zijn bezittingen te Roksem, ten behoeve van de Sint-Michielskerk aldaar²³. De koopwaar omvatte landbouwgrond, één *mansus* met alle gebouwen erop, weiden, velden, *mancipia*, gemene gronden, wegen, waterlopen en alle roerende en onroerende goederen, zowel het *alodium* van zijn ouders als wat hij zelf had verworven. Het gaat dus grotendeels om alodiaal bezit misschien van een kleine grondeigenaar, of is deze Sigheradus een erfgenaam van de bezitters bij wie Felix zich indertijd de materiële basis voor zijn *cella* verschaft? Felix zelf is inmiddels wellicht gestorven en opgevolgd door een priester Fulgislus, hier in de oorkonde vermeld.

Opmerkelijk is dat ook hier de kerk van Roksem, voorheen *cella* genoemd, niet zo maar met de term *ecclesia* wordt aangeduid, maar hier de term *basilica* meekrijgt. Daarenboven doet zowel de omvang van de primitieve dotatie als deze nieuwe schenking vermoeden dat het om meer dan een eenvoudig kerkje gaat, eerder een soort klein kloostertje afhankelijk van Sint-Bertijns. In die richting pleit ook het feit dat de oorkonde van 770 ter plaatse is afgeleverd, „*actum in Heroaldo luco*”.

In de bevestigingsoorkonde van Karel de Kale voor Sint-Bertijns, daterend van 20 juni 877 wordt Roksem samen met een aantal andere goederen geaffecteerd aan de *mensa conventualis*, meerbepaald voor de kledij van de monniken²⁴. Uit het feit dat Roksem hier wél vermeld staat, maar niet terug te vinden is in het vermaarde polyptiek van Sint-Bertijns (844 - 859)²⁵, meende N. Huyghebaert te kunnen afleiden dat Roksem ten gevolge van de noormanneninvallen voor Sint-Bertijns was verloren gegaan en de vermelding in 877 niets meer was dan een nominale beves-

(21) E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, 17.

(22) J. F. NIERMEYER, *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, 1976, 169-170 geeft: „1. *chef militaire*; 2. *chef élu d'une association pour le maintien d'ordre public*; 3. *chef populaire chargé de la justice de centène*; 4. *plutaré le centenaire se transforme en délégué du comte*; 5. (*peut-être*) *fonctionnaire domaniaal du fisc*; 6. *juge dans la cour de 'hundred' anglo-saxon*”.

(23) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 35-36.

(24) Ed. G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve roi de France*, II, Parijs, 1952, 458-463 en ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, II, 76-78.

(25) Ed. F.-L. GANSHOF, *Le polyptique de l'abbaye de Saint-Bertin (844-859)*. *Edition critique et commentaire*, Parijs, 1975.

tiging van dit in de praktijk verloren bezit²⁶. Dit lijkt ons echter geen houdbare hypothese. Roksem is immers lang niet de enige bezitting die in 877 wel, maar in het polyptiek niet genoteerd staat. Dit geldt trouwens voor alle bezittingen die Karel de Kale expliciet toeweest „*ad kameram fratrum in uestiario*”; dat zijn behalve Roksem met Westkerke (zie verder) nog Gelsdorf²⁷, Nieder-Kassel²⁸, Frechen²⁹ en Deventer³⁰, dus alle verafgelegen bezittingen. Dat ze niet in het polyptiek stonden en wel hier kan ons inziens verklaard worden doordat deze bezittingen uitgerekend met deze oorkonde een nieuwe bestemming hebben gekregen. Wellicht werden ze vóór 877 door de abt aangewend voor zijn eigen inkomsten. Het polyptiek bespreekt immers enkel de goederen ten behoeve van de monniken geëxploiteerd. Vandaar ook de speciale aandacht die er in 877 aan wordt besteed.

Blijkens de plaats van Roksem in de reeks opgesomde goederen werd het in 877 onder de verafgelegen bezittingen gerekend. Het werd waarschijnlijk vrij autonoom vanuit de *cella* van Roksem geëxploiteerd.

We kunnen dus stellen dat Roksem vanaf 745 continu in Sint-Bertijnsbezit is gebleven.

Het heeft zich inmiddels ook uitgebreid. De oorkonde van 877 vermeldt namelijk „*Hrokashem cum UUistkirka en cum appendiciis*”.

Er dient vooreerst opgemerkt dat het hier niet alleen de kerk meer betreft, maar blijkbaar heel Roksem. De goederen die in 745 aan Sint-Bertijns werden geschonken bevatten dus wellicht ook de ganse toenmalige *villa* Roksem. Vanuit deze *villa* heeft zich ondertussen westwaarts al een nieuwe kern gevormd, Westkerke, zoals het toponiem verraadt dus ook al met een eigen kerk. Betreft het hier misschien een verdere uitbreiding rond de *mansus* die in 770 door Sigheradus aan Sint-Bertijns werd verkocht?

Welke zijn de andere in 877 niet met name genoemde afhankelijkheden?

Met quasi-zekerheid kunnen we hiertoe Ettelgem rekenen. Het altaar van Ettelgem wordt in 1021 - 30 al in Sint-Bertijnsbezit bevestigd³¹. Ettelgem ligt op het oudland, één kilometer noordwaarts van Roksem, en zowel het vroeg-middeleeuws toponiem (oudste vermelding *Adlingehem*) als het Sint-Eligiuspatrocinium van de kerk wijzen op een hoge ouderdom.

Een andere mogelijkheid is Ichtegem, waarvan het altaar eveneens in 1021 - 30 in Sint-Bertijnsbezit wordt vermeld, samen met Ettelgem, Westkerke en Roksem³². Ichtegem heeft eveneens een vroeg-middeleeuws

(26) N. HUYGHEBAERT, *Prieuré de Saint-Michel à Roksem, Monasticon Belge*, III-1, Luik, 1960, 183.

(27) West-Duitsland ; Rheinland-Pfalz ; Koblenz.

(28) West-Duitsland ; Nordrhein-Westfalen, Köln.

(29) West-Duitsland ; Nordrhein-Westfalen ; Köln.

(30) Nederland ; Overijssel.

(31) Ed. N.-N. HUYGHEBAERT, *Examen d'une charte non datée de l'évêque Hardouin de Tournai pour l'abbaye de Saint-Bertin*, *Bulletin de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes*, XV, 1967-68, 289-294.

(32) IDEM, *ibidem*.

toponiem (oudste vermelding *Hettingebem*), en net als zijn eventuele moederkerk een Sint-Michaelspatrocinium. Tégen Ichtegem pleit dat het in vogelvlucht al 8 kilometer van Roksem is verwijderd, met er tussenin nog Eernegem. Ca. 877 was het trouwens vanuit Roksem bijna onmogelijk te bereiken omdat tussen beide de moer van Gistel lag. Daarenboven ligt Ichtegem vlak bij Koekelare dat in de vroege middeleeuwen toebehoorde aan de abdij van Sint-Amands aan de Scarpe (zie verder).

Huyghebaert suggereerde Snaaskerke als afhankelijkheid van Roksem³³. Snaaskerke wordt echter pas vanaf 1119 onder de Sint-Bertijnsbezittingen genoemd³⁴. Het ligt bovendien in het overstromingsgebied van de Duinkerke II-transgressie. Het kan dus ten vroegste in de 10de eeuw echt bewoond geweest zijn. Het wordt trouwens ook pas in 1067 voor het eerst vermeld³⁵. Noch het toponiem, noch het Sint-Corneliuspatrocinium getuigen van een hoge ouderdom. Dus alle argumenten contra.

Komt Gistel in aanmerking? Het wordt later nooit onder de Sint-Bertijnsbezittingen genoemd. In 988 hoort het altaar de bisschop van Noyon-Doornik toe (zie verder).

Hetzelfde geldt voor Oudenburg waar enkel de geografische ligging voor een samenhang met Roksem-Westkerke-Ettelgem pleit, maar er geen enkel historisch argument is aan te voeren. In tegendeel, in 866 en 868 had de abdij van Lobbes er bezittingen (zie verder).

We kunnen dus met zekerheid zeggen dat Sint-Bertijns in de vroege middeleeuwen bezittingen had te Roksem met uitbreiding westwaarts en noordwaarts, respectievelijk naar Westkerke en Ettelgem.

Hoe evolueerde het Sint-Bertijnsbezit verder?

Zoals reeds aangeduid bevestigde bisschop Harduinus van Noyon-Doornik met een oorkonde gedateerd op 31 mei tussen 1021 en 1030 de Sint-Bertijnsabdij in het bezit van de altaren van Ichtegem, Ettelgem, Westkerke en Roksem³⁶. Met zekerheid kunnen we vaststellen dat het Sint-Bertijnsbezit zich nu heeft uitgebreid buiten de Roksemse landtong. Deze tendens zet zich verder. In 1106 schonk bisschop Baldric van Noyon-Doornik aan Sint-Bertijns de Sint-Maartenskerk van Koekelare en die van Ruiselede, beide tot dan toe ten titel van personaat gehouden door een kanunnik Lancredus, die ze destijds van bisschop Radbod had toegewezen gekregen³⁷. Voortaan zullen een aantal Sint-Bertijnsmonniken in Koekelare de dienst verzorgen. Hiermee verwierf Sint-Bertijns een grote hap uit het vroegere Sint-Amandsbezit (zie verder). Dit gebeurde via de Door-

(33) N. HUYGHEBAERT, *Roksem, Monasticon Belge*, III-1, 184.

(34) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes du prieuré de Saint-Bertin, à Poperinghe et de ses dépendances à Bas-Warneton et à Couckelaere*, Brugge, 1870, 10-11.

(35) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, 922.

(36) Ed. N.-N. HUYGHEBAERT, *Examen d'une charte de l'évêque Hardouin, Bulletin de l'Institut de Recherche des Textes*, XV, 289-294.

(37) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 3-4; zie ook N. HUYGHEBAERT, *Prieuré de Saint-Martin à Koekelare, Monasticon Belge*, III-1, 198-201.

nikse bisschop die het al vóór 1098 (dood Radbod) in bezit had. Werd het aan de bisschop geschonken door een leek wiens voorouders het ten nadele van Sint-Amands hadden geïsurpeerd?

In 1115 verwierven de monniken vanwege Boudewijn VII een stuk grond te Aartrijke ³⁸.

1119 betekent weer een belangrijke uitbreiding van het altarenbestand van Sint-Bertijns ³⁹. Bisschop Lambert van Noyon-Doornik schonk hen toen de altaren van Snaaskerke, Eernegem en Bovekerke. Geen van de drie werd in 1107 al vermeld in de bevestiging van Paschalis II ⁴⁰. Het zijn wellicht vrij recente stichtingen ten gevolge van nieuwe ontginningen vanuit oudere Sint-Bertijnsparochies, Snaaskerke in het Duinkerke II-overstromingsgebied vanuit Roksem, Eernegem en Bovekerke tussen de bossen en woeste gronden vanuit Koekelare.

Vermelden we tenslotte nog dat in juni 1197 Sint-Bertijns vanwege Willem van Bethune ook nog het altaar van Lichtervelde verwierf ⁴¹, waarop in 1198 de bisschop van Doornik nog aanspraken meende te mogen maken ⁴².

In 1227 wordt dan ook nog het altaar van Bekegem in Sint-Bertijns-bezit vermeld ⁴³, daar waar het in 1107 nog onder Sint-Amands ressorteerde ⁴⁴.

Met Snaaskerke, Westkerke, Roksem, Ettelgem, Bekegem, Eernegem, Ichtegem, Koekelare, Bovekerke en Lichtervelde heeft Sint-Bertijns zich hier dus een indrukwekkend, op Lichtervelde na ook geografisch aaneensluitend, geheel van altarenbezit opgebouwd, dit vanuit de nochtans vrij beperkte vroeg-middeleeuwse kern van Roksem-Westkerke-Ettelgem. Opvallend is dat de twee uiterst westelijke hoeken van ons studiegebied, namelijk Oudenburg-Gistel en Vladslo-Beerst-Keiem, door Sint-Bertijns totaal onaangeroerd bleven.

De Sint-Amandsabdij (Elnone) aan de Scarpe

Reeds herhaaldelijk kwam de Sint-Amandsabdij aan de Scarpe ter sprake in verband met bezittingen in de streek die we hier bestuderen. Bekijken we haar rol nu eens systematisch.

(38) Ed. M. GUERARD, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Bertin. Cartulaires de Folcuin et de Simon*, Parijs, 1840, 258-260.

(39) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 10-11.

(40) Ed. H. SPROEMBERG, *Alvisus, Abt von Anchin (1111-1131), Beiträge zur Französisch-Flandrischen Geschichte*, I, Berlijn, 1931, 195-200.

(41) Vermeld in D. HAIGNERE, *Les chartes de Saint-Bertin, d'après le Grand Cartulaire de Dom Ch. J. De Witte*, I, Saint-Omer, 1866, 178; ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 30-31 en ed. W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191 - aanvang 1206)*, II, Brussel, 1964, 142-144.

(42) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 32-33.

(43) Ed. D. HAIGNERE, *Les chartes de Saint-Bertin*, I, 315-320.

(44) Ed. A. MIRAEUS - J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, Brussel, 1723, 1151.

In het diploma van 29 juni 821 waarmee Lodewijk de Vrome de *mensa conventualis* van de Sint-Amandsabdij oprichtte, tevens het eerste groot overzichtsdiploma van de bezittingen van deze abdij, worden ondermeer in Roeselare en afhankelijkheden 118 *mansi* aan de monniken toegewezen⁴⁵. Het is duidelijk dat deze 118 *mansi* zich niet kunnen beperkt hebben tot Roeselare en zijn onmiddellijke omgeving.

Verhelderend in dat opzicht is het diploma van 23 maart 847 waarin Karel de Kale de affectatie van de goederen aan de *mensa conventualis* bevestigt⁴⁶. De oorkonde neemt praktisch letterlijk de tekst van Lodewijk de Vrome over. Juist daar waar het Roeselare betreft constateren we echter een duidelijke afwijking. In plaats van Roeselare met zijn afhankelijkheden staat er nu Roeselare, Ardoois, Koekelare, Hooglede, Rijkem (Tielt), Koolskamp, Wingene, Beernem en Bonaarde (Kuurne). Wellicht gaat het hier om de specificering van de 118 *mansi* van 821. Er staan 9 lokaliteiten vermeld, wat een gemiddelde geeft van 13 *mansi* per lokaliteit, weliswaar niet veel, maar rekening houdend met het erg bosrijke karakter van deze streek toch niet onwaarschijnlijk. Daarenboven kunnen de 118 *mansi* tussen 821 en 847 nog zijn aangevuld.

Situëren we deze lokaliteiten op kaart dan zien we dat Roeselare, Hooglede, Ardoois en Koolskamp nu nog één aaneensluitend geheel vormen. Het complex Wingene-Beernem wordt hiervan slechts door Egem gescheiden. Egem wordt ondanks zijn vroeg-middeleeuws toponiem (oudste toponiem *Hedenghem*) pas in 1179 voor het eerst vermeld⁴⁷.

Tussen enerzijds dit grote complex dat zo, eventueel op Egem na, wordt gevormd, en anderzijds Koekelare liggen nog Zwevezele, Lichtervelde, Torhout en Ichtegem. Over Ichtegem suggereerden we vroeger al dat het in oorsprong één geheel moet hebben gevormd met Koekelare⁴⁸. Lichtervelde was, afgaand op zijn -veld-toponiem, in de vroege middeleeuwen ongetwijfeld nog één woestenis; het wordt pas in 1127 voor het eerst vermeld⁴⁹ en zijn Sint-Jacobuspatrocinium getuigt evenmin van een hoge ouderdom. Op Torhout, waar in de 7e eeuw al een *cella* stond, komen we verder terug. Voor Zwevezele dat nochtans eind 10de-begin 11e eeuw vermeld wordt, en ook een vroeg-middeleeuws toponiem heeft (oudste vermelding *Suinesele*) krijgen we geen aanwijzingen in de richting van Sint-Amands. Het ressorteert veel later onder de bezittingen van Sint-Donaas in Brugge.

Op Torhout en Zwevezele na krijgen we ook hier dus de indruk van één groot, quasi aaneensluitend domein, dat eigenlijk moet gezien worden als een geheel van relatief kleine plekken ontgonnen grond (gemiddeld

(45) Ed. M. BOUQUET, *Recueil des historiens des Gaules et de la France*, VI, Parijs, 1749, 530-531; ook CH. DUVIVIER, *Recherches sur le Hainaut ancien*, I, Brussel, 1865, 293.

(46) Ed. G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, I, 247-250; zie ook H. PLATELLE, *Le temporel de l'Abbaye de Saint-Amant des origines à 1340*, Parijs, 1962, 70-101.

(47) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, 304.

(48) Zie hierover ook L. VANHEULE, *Ichtegem en de villa Koekelare*, Brugge, 1953.

(49) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, 613.

9 *mansi*) midden een enorm boscomplex en andere woeste gronden.

Aangezien de altaren van Zedelgem (Sint-Laurentius) en Bekegem (Sint-Amandus!) later in 1107 ook tot de Sint-Amandsabdij blijken te behoren⁵⁰, lijkt het voor de hand te liggen dat ook het territorium van deze lokaliteiten oorspronkelijk aansloot bij het Sint-Amandscomplex. Hetzelfde geldt dan nog voor Oudegem, thans een deel van Loppem, dat in 899 als Sint-Amandsbezit werd geattesteerd⁵¹.

Aartrijke geraakt hierdoor op zijn beurt helemaal geïsoleerd temidden van de Sint-Amandsbezittingen. Er zijn echter geen expliciete argumenten om het hier ook bij onder te brengen (zie verder). We kunnen het Sint-Amandscomplex wel nog met hoge graad van zekerheid uitbreiden in oostelijke richting tot Ruiselede, dat in zijn latere geschiedenis (zie hoger) nog duidelijke sporen draagt van een vroegere band met Koekelare.

In 899 werden Bonaarde, Ardoorie, Roeselare, Koekelare, Hooglede, Rijkegem, Koolskamp, Wingene, Beernem, Oudegem en nog 15 schorren in Sint-Amandsbezit bevestigd⁵².

In 1107 restte er voor Sint-Amands echter slechts grond in Bonaarde, Roeselare, Hooglede, Ardoorie, Wingene, Markegem, Lapscheure, en Beernem, en de altaren van Markegem, Beernem, Zedelgem, Bekegem en Hooglede. Het voor ons zo interessante complex Koolskamp - Koekelare - Ichtegem is inmiddels volledig aan de abdij ontglipt. Misschien kan het grondbezit van de abdij in Leke in 1119 nog beschouwd worden als een relict van dit vroegere complex⁵³. Ten noorden hiervan heeft het Sint-Amandsbezit wel enigszins standgehouden in de vorm van het altarenbezit.

Wie de Sint-Amandsbezittingen na 899 zo fel heeft aangetast valt niet uit te maken. We vermeldde reeds dat Sint-Bertijns in 1021-30 in het bezit was van het altaar van Ichtegem en dat de Doornikse bisschoppen reeds vóór 1098 in het bezit waren van het altaar van Koekelare dat ze in 1106 eveneens aan Sint-Bertijns afstonden.

Hoogstwaarschijnlijk hebben leken hier de tussenschakel gevormd. We komen hierop verder nog terug.

De abdij van Lobbes

Over het aandeel van deze Henegouwse abdij kunnen we kort zijn. Volgens het polyptiek, opgesteld in 866, bezaten de monniken van Lobbes in Oudenburg een veeboerderij (*vaccaritia*) en een cijnsgrond⁵⁴. Ook in 868 hadden ze in Oudenburg niet nader gespecificeerde bezittingen⁵⁵. Volgens de traditie zouden deze bezittingen teruggaan op de christiani-

(50) Ed. A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, 1151.

(51) Ed. A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, III, 291-292.

(52) Ed. IDEM, *ibidem*.

(53) Ed. A. MIRAEUS-J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, I, 1155-1156.

(54) Ed. J. WARICHEZ, *Une „Descriptio villarum“ de l'abbaye de Lobbes à l'époque carolingienne*, B.C.R.H., LXVIII, 1909, 260.

(55) J. WARICHEZ, *L'abbaye de Lobbes depuis les origines jusqu'en 1200*, Leuven, 1928, 189.

satie-activiteit in Vlaanderen van Ursmarus, in de 7e eeuw abt van Lobbes⁵⁶. Het *Tractatus* van Oudenburg vermeldt dat bij het begin van de 11e eeuw voor deze bezittingen nog 25 pond cijns werd betaald aan Lobbes⁵⁷. We gaan hier niet dieper op in. De rol van deze abdij is immers te verwaarlozen.

De Sint-Vaastabdij te Atrecht

Het dossier van de Sint-Vaastabdij van Atrecht stelt ons voor veel ingewikkelder problemen.

De oudste zekere vermelding van Sint-Vaastbelangen in ons gebied dateert van 1148, datum van de oorkonde waarin gravin Sibilla verklaart dat Walter van Koekelare aan de abdij van Sint-Vaast het altaar van Zerkegem (*Serchingebem*), samen met de voogdij over de lijfeigenen van Sint-Vaast en de schaaphouderij van Testerep, welke bezittingen hij allemaal van de abdij in cijns hield, heeft teruggegeven⁵⁸. In 1170 wordt Zerkegem dan ook vermeld onder de bezittingen van Sint-Vaast door paus Alexander III bevestigd⁵⁹. Het staat hierin echter wel in een merkwaardige context: „*ecclesiam Bercloensem cum altaribus suis videlicet Dovrin, Billi, Baluin, Prouvy, Marchellies, Merenies, Serchinguebem cum berberia*”. Bautier die blijkbaar de oorkonden van Sibilla en de bevestiging van Filips van den Elzas niet kende, meende daaruit te mogen afleiden dat *Serchinguebem* in de buurt van Billy-Berclau (Nord; arr. Béthune; cant. Cambrin) moest liggen⁶⁰. Inderdaad liggen alle andere opgesomde plaatsen op het door Bautier niet geïdentificeerde *Merenies* na in de buurt van Billy-Berclau. *Merenies* moet ons inziens ongetwijfeld geïdentificeerd worden met *Mérignies* (Nord; arr. Lille; cant. Pont-à-Marcq), een 15-tal kilometer ten oosten van Billy-Berclau. Het altaar van *Mérignies* ressorteerde later volgens de 14e eeuwse pouillés trouwens onder de Sint-Vaastabdij⁶¹. Bautier stelde dan voor *Serchinguebem* met Sainghin-en-

(56) J. NOTERDAEME, *Het ontstaan van de parochie Oudenburg, Sacris Erudiri*, X, 1958, 156-159 en M. GYSSELING, *Toponymie van Oudenburg*, Tongeren, 1950, 48 en 59.

(57) *Tractatus de ecclesia S. Petri Aldenburgensi*, ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XV, Hannover, 1888, 869 en M. GYSSELING, *Toponymie van Oudenburg*, 59.

(58) Ed. A. GUESNON, *Un cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras, codex du XIIe siècle, Bulletin Historique et Philologique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, 1896 (1897), 273-274; deze oorkonde gaat uit van gravin Sibilla omdat Diederik van de Elzas op kruistocht was; later bevestigde graaf Filips van de Elzas deze oorkonde, ed. J. NOTERDAEME, *Het Oosthof te Snellegem, Handelings van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudbeidskunde te Gent*, X, 1956, 110-111, n. 4.

(59) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast d'Arras rédigé au XIIe siècle par Guimann*, Arras, 1875, 245-299 onder de foutieve datum van 1168; de oorkonde is gedateerd op de 3e iden van januari van het 11e pausjaar van Alexander III, dus 11 januari 1170.

(60) R.H. BAUTIER, *Recueil des actes d'Éudes roi de France (888-898)*, Parijs, 1967, 89 n. 2.

(61) Ed. A. LONGNON, *Pouillés de la Province de Reims*, I, Parijs, 1908, 423 (Recueil des Historiens de France, VI).

Weppes (Nord ; arr. Lille ; cant. La Bassée) gelijk te schakelen. Hiervoor zijn echter geen toponymische (oudste vermeldingen *Sengin, Seiguin, Seggin, Senghin*) noch historische (geen enkele latere band met Sint-Vaast) argumenten aan te voeren.

De hele verwarring gaat echter terug op een fout in de punctuatie bij de uitgave. Na *Merenies* had eenvoudig een punt-komma moeten staan. Meteen komt Zerkegem wel in aanmerking. Toponymisch valt er deze identificatie niets in de weg te leggen. Historisch gezien zijn er daarenboven wel heel wat door Bautier niet gekende bewijzen van een band tussen Zerkegem en de Sint-Vaastabdij. Behalve de twee Elzasserorkonden is er nog het falsum zogenaamd van 1025 (zie verder) en het feit dat in de 14e eeuwse pouillé het altaar van Zerkegem onder Sint-Vaast ressorteerde⁶² en daarenboven ook Sint-Vedastus als patroonheilige heeft. En er is nog meer : in de oorkonde van 1170 verwijst de zinsnede „*cum berberia*” overduidelijk naar de in 1148 vermelde schaaphouderij van Testerep. Hierop blijkt ook de vermelding van „*Sarchingehem cum ecclesia et familia*” gebaseerd ; vermelding die we vinden in de ca. 1170 vervalste oorkonde, zogenaamd van Benedictus VII in 1025⁶³. De vervalsing is bedoeld om de belangen van de monniken in verband met hun domein van Haspres veilig te stellen⁶⁴; niet de minste reden dus om met de verdere lijst van bezittingen te knoeien.

Uit al deze bronnen kan dus met zekerheid worden opgemaakt dat de abdij vóór 1148 al het altaar van Zerkegem bezat en het in cijns had gegeven aan de familie van Koekelare, wellicht omwille van de moeilijke exploitatie wegens de grote afstand tussen Atrecht en Zerkegem. Verder komen we na lezing van de oorkonde van 1169 en het falsum van ca. 1170 tot de bevinding dat Sint-Vaast niet alleen de kerk, maar blijkbaar heel Zerkegem bezat, een bezit dat ongetwijfeld ook opklimt tot vóór 1148.

De vraag kan dus gesteld worden : van wanneer dateert de aanwezigheid van Sint-Vaast in Zerkegem?

Zerkegem heeft een vroeg-middeleeuws *-ingahem*-toponiem en werd dus vrij vroeg bewoond. De kerk is er, zoals gezegd, gewijd aan Sint-Vedastus, wat heel sterk doet vermoeden dat de Sint-Vedastusabdij is betrokken geweest bij de stichting ervan, waarschijnlijk in de vroege middeleeuwen. Het lijkt trouwens onwaarschijnlijk dat een verafgelegen abdij als deze in de 11e of 12e eeuw nog zulke uitgebreide goederen zou hebben verworven in dit gebied. Een vroeg-middeleeuwse aanwezigheid van Sint-Vaast in Zerkegem dus? O.K., maar dan zou Zerkegem toch veel vroeger in de Sint-Vaastbronnen moeten verschijnen. Nu, volgens sommigen doet het dat ook al in 867.

Op 30 oktober 867 oorkondde Karel de Kale ook voor Sint-Vaast een

(62) IDEM, I, 451.

(63) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast*, 59-61.

(64) Zie hierover L. VOET, *Etude sur deux bulles de Benoît VIII pour Saint-Vaast d'Arras*, B.C.R.H., CIX, 1945, 229-239.

affectatie van de goederen van de *mensa conventualis*⁶⁵. Onder de goederen voorbestemd voor voedsel en drank voor de monniken treffen we *Sirigoheim* aan, door de uitgever Tessier zonder aarzelen geïdentificeerd met Zerkegem. Hierin wordt hij echter niet gevolgd door Bautier in zijn uitgave van de bevestiging door Eudes van de oorkonde van Karel de Kale⁶⁶. Zoals hoger al vermeld in verband met de oorkonde van 1148, denkt Bautier aan Sainghin-en-Weppes, waarvoor echter noch toponymisch, noch historisch enig argument kan worden aangebracht.

Gysseling komt in zijn Toponymisch Woordenboek tot een totaal nieuwe, verrassende identificatie, namelijk Zierereg (gem. Elst ; arr. Oudenaarde ; cant. Sint-Maria-Horebeke)⁶⁷, misschien het enige dat Gysseling toponymisch aanvaardbaar achtte, maar voor dit Zierereg is verder ook geen enkel historisch argument aan te voeren. Ook de context waarin *Sirigoheim* voorkomt leert weinig. In de opsomming van de goederen bestemd voor drank- en voedselvoorziening voor de monniken, komt men tenslotte bij de reeks „*Stagras, Saliacum, Armentarias, Mast, Marcheim, Sirigoheim*”. De eerste drie zijn probleemloos : Estaires (Stegers), Saily en Armentières, alle drie op de Leie, dus noordelijke bezittingen van Sint-Vaast. *Mast* wordt bij Tessier⁶⁸ Mastaing (Nord ; arr. Valenciennes ; cant. Bouchain), door Bautier weerlegd zonder grondige redenen of alternatief⁶⁹. Gysseling geeft hiervoor Le Mat (comm. Hermelingham ; Pas-de-Calais ; arr. Calais ; cant. Guînes)⁷⁰, mijns inziens weer op louter toponymische gronden. Bij de identificatie van het zelfde *Mast* in een oorkonde van 9 september 649 bleek Gysseling zelf trouwens ook te twijfelen⁷¹. Inderdaad zijn ook hier weer geen historische argumenten aan te voeren. We zoeken dit *Mast* dan ook eerder in de richting van de voormelde bezittingen. *Marcheim* tenslotte wordt door Tessier en Bautier met Meurchin (Pas-de-Calais ; arr. Lens ; cant. Lens N.-O.) gelijkgeschakeld. Gysseling verwerpt dit op toponymische gronden en stelt Merkem (arr. en cant. Diksmuide) in de plaats ; opnieuw dus een noordelijke bezitting van Sint-Vaast, meerbepaald gelegen op de Romeinse weg die vanuit Kassel richting Brugge-Oudenburg liep. De vermelding van Zerkegem, eveneens vlak bij deze Romeinse weg gelegen, zou hier dan ook volledig bij aansluiten.

Heel mooi dus, ware het niet dat *Sirigoheim* zowel als de latere vormen in vroeg-middeleeuwse bevestigingen, namelijk *Sirigoten* (870)⁷², *Siringehem* (875)⁷³ en *Sirengeheim* (890)⁷⁴ toponymisch argumenten tegen

(65) Ed. G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, II, 170-176.

(66) R.H. BAUTIER, *Recueil des actes d'Eudes*, 89, n. 2.

(67) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, II, 1102.

(68) G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve*, II, 171 n. 2.

(69) R.H. BAUTIER, *Recueil des actes d'Eudes*, 89, n. 1.

(70) M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, 671.

(71) M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 421.

(72) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast*, 26-31 ; wellicht betreft het hier een foutieve transcriptie van de uitgever.

(73) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast*, 35-38, onder de foutieve datering 877 i.p.v. 28 december 875.

(74) Ed. R.H. BAUTIER, *Recueil des actes d'Eudes*, 85-98.

hebben. Er dient echter op gewezen dat deze vier vermeldingen toch alle op één zelfde traditie teruggaan; de oorkonde van 867 zal zeker model gestaan hebben voor de bevestigingen. Eén fout bij de redactie van de oorkonde van Karel de Kale kan voldoende geweest zijn om deze foute traditie op te zetten. Bij het vermelden van verafgelegen abdijbezittingen werden in vroeg-middeleeuwse oorkonden vaak zulke fouten gemaakt. Tussen bijvoorbeeld het *Siringeheim* van 875 en het *Serchinghem* van 1148⁷⁵ is er toch slechts één klank, de „ch”, als essentiële variant aan te duiden.

Men merke daarbij tenslotte op dat bij de vervalsing ca. 1170 van de oorkonde zogenaamd van 1025⁷⁶ een bezitslijst werd gebruikt die indirect op de 9e eeuwse teruggaat. Het 9e eeuwse *Sirigobheim* heeft hier de plaats moeten ruimen voor „*Sarchinghem cum ecclesia et familia*”, zoals vermeld geïnspireerd op de Elzasseroorkonden. In de 12e eeuw identificeerde men in de abdij zelf *Sirigobheim* dus ook met Zerkegem.

We laten dan ook zonder verdere aarzeling het Sint-Vaastbezit in Zerkegem tot vóór 867 opklimmen. De Sint-Vaastabdij heeft tijdens de vroege middeleeuwen dus tussen de twee grote blokken van Sint-Bertijns en Sint-Amands één enkele *villa*, Zerkegem, kunnen bemachtigen.

De cella van Torhout - Het aartsbisdom Hamburg

De oudste kerkelijke instelling binnen ons studiegebied zelf is ongetwijfeld deze van Torhout. De vroegste vermelding ervan vinden we in de *Vita sancti Bavonis*, geschreven ten tijde van het abbatiaat van Einhard in de Gentse abdijen (ca. 814-840) en verhalend over gebeurtenissen uit de tweede helft van de 7e eeuw⁷⁷. De stervende Bavo ontbood naar Gent een priester Domlinus die verbleef in het *monasterium Turholtense*, gemeenzaam met de term *cella* aangeduid⁷⁸. De *vita* spreekt echter alleen over een *monasterium*. De term *cella* komt wel voor in de oorkonde van 15 mei 834 waarmee Lodewijk de Vrome de *cella* van Torhout aan het nieuw opgerichte aartsbisdom Hamburg schonk, alwaar Anskarius werkzaam was in de bekeringsstrijd⁷⁹. Torhout werd een soort seminarie voor de opleiding van missionarissen voor het verre Noorden. Ook de heilige Rembert werd er door Anskarius gerecrueteerd.

Maar na de dood van Lodewijk de Vrome en de Rijksdeling van 843 legde Karel de Kale opnieuw de hand op de *cella* en gaf ze aan zijn getrouwe Reginar, waarschijnlijk graaf van de *Pagus Scarbeius* en de *Pagus*

(75) Ed. J. NOTERDAEME, *Het Oosthof te Snellegem, Handelingen van de Maatschappij... te Gent*, X, 110-11 n. 4.

(76) Ed. VAN DRIVAL, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Vaast*, 56-61.

(77) Ed. B. KRUSCH, *M.G.H., S.R.M.*, IV, Hannover, Leipzig, 1902, 544-545.

(78) Voor een algemeen overzicht en de literatuurverwijzingen zie N. HUYGHEBAERT, *Monastère de Torhout*, *Monasticon Belge*, III-1, 208-210.

(79) Ed. J.M. LAPPENBERG, *Hamburgisches Urkundenbuch*, I, Hamburg, 1842, 10-14.

*Letica*⁸⁰. Toen deze later in ongenade viel werd ze hem door de koning ontnomen⁸¹. Gezien de verdere geschiedenis van Torhout kan men met grote zekerheid stellen dat de vroegste Vlaamse graven er nadien de hand wisten op te leggen. In elk geval kreeg Hamburg de *cella* nooit meer weer, ook al bleven ze tot ver in de 11e eeuw hun rechten opeisen. In 1049 of 1053 tenslotte deden ze afstand van hun aanspraken ten voordele van Boudewijn V die hen hiervoor wellicht de nodige compensaties bezorgde⁸².

Over de rol van de Karolingers en de vroegste Vlaamse graven hebben we het verder nog.

Nog iets over het *monasterium* of de *cella* van Torhout zelf. Deze heeft de periode van de Noormanneninvallen en het tanend Karolingisch gezag met alle usurpaties vandien, niet overleefd. We hebben dan ook geen duidelijk beeld van wat deze *cella* eigenlijk geweest is. Wat betreft de term *monasterium*, gebruikt in de *Vita Bavonis*, geschreven in Gentse context, dient er op gewezen dat in de zelfde periode de zelfde term gebruikt werd om zowel de latere Sint-Baafsabdij (*Monasterium quod dicitur Gand*, 819⁸³; *Monasterium sancti Petri et sancti Bavonis quod vocatur Ganth*, 864)⁸⁴, als de Sint-Pietersabdij (*Monasterium Blandinium*, 830)⁸⁵ aan te duiden. Ten tijde van de redactie van de *Vita Bavonis* bestond de Torhoutse instelling nog en moet ze zeker bekend geweest zijn in Gent, dat amper 45 kilometer van Torhout verwijderd is. Gezien er geen enkele band schijnt bestaan te hebben tussen de Gentse abdijen en Torhout, en gezien de context van de vermelding, had de auteur geen enkele reden om te overdrijven. Dit *Monasterium Torhaltense* kan dus wel minder gering geweest zijn dan men doorgaans veronderstelt. Doordat het enkele decennia later verdwenen is en dus niet het minste eigen archief heeft nagelaten, krijgen we er een minimumbeeld van. Veronderstel even dat de beide Gentse abdijen hetzelfde lot hadden ondergaan en ten tijde van Arnulf I niet waren gerestaureerd, wat zou erover tot ons zijn doorgedrongen? In het geheel geen eigen archief. En wat vinden we in de niet-Gentse bronnen over deze abdijen vóór de Noormanneninvallen? De *Vita Amandi* verhaalt over de missie-activiteit van de heilige Amandus in de pagus Gent, met als gevolg stichtingen van *monasteria* en *ecclesiae*⁸⁶; en de *Suppletio Milonis* heeft het explicieter over het *Monasterium Blan-*

(80) *Vita Anskarii auctore Rimberto*, ed. G. WAITZ, M.G.H., in *us. schol.*, Hannover, 1884, 71.

(81) IDEM, *ibidem*.

(82) *Adam Bremensis Gesta Hamburgensis Ecclesiae Pontificum*, ed. B. SCHMEIDLER, M.G.H., in *us. schol.*, Hannover, Leipzig, 1917, 29; zie ook G. MEERSSEMAN en F. DE SMIDT, *De kerk van Torhout in het licht der jongste opgravingen, Handelingen van het Centrum voor Archeologische Vorschingen*, II, Antwerpen, 1942, 16.

(83) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 223-224.

(84) IDEM, 223-225.

(85) IDEM, 139-140.

(86) Ed. B. KRUSCH, M.G.H., S.R.M., V, Hannover, Leipzig, 1910, 436-439.

*dinium in castro Gandavo situm*⁸⁷. Met andere woorden : we zouden over de Gentse abdijen niet meer weten dan over Torhout.

De voorafgaande gegevens over de bezittingen van de Sint-Amandsabdij alhier, leveren ons echter voor Torhout nog onverwachte aanwijzingen. Torhout ligt immers als een eilandje binnen een zee van Sint-Amandsbezittingen, die wellicht reeds van vóór 822 dateren. Het lijkt ons dan ook voor de hand te liggen de stichting van het Torhoutse *monasterium* aan de Sint-Amandsabdij toe te schrijven. Dit moet dan, gezien het verhaal in de *Vita Bavonis*, gebeurd zijn ten laatste rond het midden van de 7e eeuw, dus ten tijde van de heilige Amandus zelf. Het ligt dan ook volledig binnen de lijn der verwachtingen dat Sint-Petrus de patroonheilige is van de Torhoutse kerk⁸⁸. Sint Petrus was immers ten tijde van Amandus het voorkeurspatrocinium voor stichtingen vanuit Elnone (Sint-Amands)⁸⁹.

In de hypothese van een binding tussen Torhout en Sint-Amands is het ook niet vreemd dat na 843 uitgerekend Reginar, wellicht graaf van de *pagus Scarbeius* waarbinnen Elnone lag, Torhout kreeg toegewezen vanwege Karel de Kale. We komen hier later nog op terug.

Bij de bespreking van het Sint-Amandsbezit ontbraken behalve voor Torhout ook nog voor Aartrijke en Zwevezele aanwijzingen in de richting van een band met de abdij. Beide lokaliteiten grenzen aan Torhout. Het lijkt wellicht te ver gezocht om te veronderstellen dat deze plaatsen deel uitmaakten van het territorium van het Torhoutse *monasterium*. Toch kunnen in die richting nog andere, zij het niet doorslaggevende argumenten worden aangevoerd. Dat een *cella* te gering zou zijn om een zo uitgebreid grondbezit te verantwoorden wordt tegengesproken door een ander voorbeeld uit de streek. De *cella* van Roksem bezat immers niet alleen het territorium van Roksem zelf, maar blijkbaar ook dat van Westkerke en Ettelgem. Aartrijke (Gallo-Romeins toponiem *Artiriacum* ; Romeinse weg) en Zwevezele (vroeg-middeleeuws -zele-toponiem) waren in de vroege middeleeuwen, net zoals Torhout trouwens, wellicht vrij kleine nederzettingen midden de hele bosrijke omgeving. Hoe Aartrijke en waarschijnlijk ook Zwevezele later, ook weer net zoals Torhout, in grafelijk bezit kwamen, tonen we verder aan. Daarenboven kan het Sint-Andreaspatrocinium van Aartrijke naast het Sint-Petruspatrocinium van

(87) Ed. B. KRUSCH, *M.G.H., S.R.M.*, V, 450.

(88) G. MEERSSEMAN en F. DE SMIDT, *De kerk van Torhout, Handelingen van het Centrum voor Archeologische Vorschingen*, II, 21 menen dat de kerk van Torhout eertijds aan Sint-Jan-Baptist was gewijd. Als belangrijkste argumenten halen ze aan dat het kapittel van Torhout vergaderde op de vooravond van Sint-Jan en de jaarmarkt van Torhout op Sint-Jan begon. Dit laatste kan natuurlijk helemaal los staan van de patroonheilige van de kerk ; wat het eerste argument betreft kan er op gewezen worden dat bijvoorbeeld ook het kapittel van Harelbeke op Sint-Jansavond vergaderde. O.i. is er geen enkele reden om de originaliteit van het Sint-Petruspatrocinium van Torhout in twijfel te trekken.

(89) G. BERINGS, *Een onderzoek van de patrocinia van de parochiekerken in het Scheldebekken, van het vroegste christendom tot 1559*, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, R.U.G., 1978-1979, I, 43-76.

Torhout ook wijzen op Sint-Amandsinvloed. In Elnone kwam immers in de 7e eeuw dezelfde combinatie voor; naast de Sint-Petruskerk had de abdij toen ook al een Sint-Andreaskerk⁹⁰.

Het zijn aanwijzingen, geen bewijzen.

We kunnen in elk geval besluiten dat, ook al speelden het Torhoutse *monasterium* en het Hamburgse aartsbisdom zelf maar een tijdelijke, minieme rol, ze toch indirect van allergrootst belang zijn voor onze studie gezien het licht dat ze werpen op de rol van de Karolingers en de vroegste Vlaamse graven (zie verder), en tevens op de rol van de Sint-Amandsabdij in de vroegste christianisering van onze streek.

De Sint-Pietersabdij te Gent

Op 8 juli 941 verwierf de Gentse Sint-Pietersabdij uit de eigen bezittingen van graaf Arnulf I de helft van de *fiscus* Snellegem, in concreto 1 *mansus* in volle eigendom en de rest in vruchtgebruik tot de dood van de graaf⁹¹. Dit werd op 20 oogst 950 door Lodewijk IV bevestigd⁹². Op 10 juli 953 bezorgde Arnulf I de abdij de volledige rechten over de halve *fiscus*⁹³, waarna in 953 beide partijen overgingen tot een ruil waarbij Sint-Pieters goederen kreeg in de buurt van Gent in ruil voor de halve kerk van Snellegem, de *mansus indominicatus*, een boomgaard en 8 *mansu serviles*⁹⁴. De abdij behield in Snellegem nog slechts weinig belangrijke gronden, waarvan na 1038 zelfs geen spoor meer overbleef. Ter volledigheid vermelden we hier nog dat Sint-Pieters door een ruil met Sint-Amands in april 1266 ook nog de kerk van het nabije Zedelgem verwierf⁹⁵.

De Sint-Pietersabdij speelt hier dus slechts een onbelangrijke rol, en is voor ons slechts van belang voor de interessante gegevens die haar aanwezigheid oplevert in verband met de grafelijke bezittingen (zie verder).

Een zelfde rol speelt Sint-Pieters voor ons in verband met Vladslo. Op 1 oogst 992 schonk Eilbodo (zie verder) aan de Sint-Pietersabdij zijn

(90) H. PLATELLE, *Le Temporel de l'abbaye de Saint-Amand*, 49-50.

(91) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 143-146; zie hierover J. NOTERDAEME, *De fiscus Snellegem en de vroegste kerstening in het westen van Brugge, Handelingen van de Maatschappij... te Gent*, XI, 1957, 49-130.

(92) Ed. A.E. VERHULST, *Kritische studie over de oorkonde van Lodewijk IV van Overzee, koning van Frankrijk, voor de Sint-Pietersabdij te Gent (20 augustus 950)*, B.C.R.H., CL, 1984, 316-326.

(93) Ed. A. FAYEN, *Liber Traditionum sancti Petri Blandiniensis*, Gent, 1906, 61; zie ook A.E. VERHULST, *Kritische studie...*, B.C.R.H., CL, 272-316.

(94) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 153; J. NOTERDAEME, *De fiscus Snellegem, Handelingen van de Maatschappij... te Gent*, XI, 52-54.

(95) Ed. A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre à Gand (630-1599)*, I, Gent, 1868, 350-351.

alodium, namelijk de kerk van Vlad slo en grond in Testerep, verder nog landbouwgrond, weiden, *mancipia* en al wat tot zijn erfenis hoorde⁹⁶. De schenking door bisschop Radbod op 18 maart 994 van het altaar van Vlad slo aan Sint-Pieters is dus veeleer een bevestiging⁹⁷. In 1111 behoorde het altaar nog tot de Gentse Sint-Pietersabdij⁹⁸, maar later zijn ze het kwijtgespeeld.

In de 14e eeuw ressorteerde het onder de Sint-Bertijnsabdij, de „altarenmagnaat” in de streek⁹⁹.

De figuur van Eilbodo is voor ons van veel groter belang dan de Sint-Pietersabdij.

De Sint-Pietersabdij van Corbie

Aan de zuidelijke periferie van ons onderzoeksterrein bevond zich het bos van Houthulst, waarover we historisch het eerst worden ingelicht naar aanleiding van een conflict tussen de Vlaamse graaf en de abdij van Corbie¹⁰⁰. Omstreeks 1030 werd bij het huwelijk van Boudewijn V met Adela, de dochter van de Franse koning Robrecht II, de stad en het graafschap Corbie als bruidschat aan de Vlaamse graaf bezorgd.

Na de dood van Robrecht II kreeg Filips I vanwege Arnulf III en Richildis het domein van Corbie weer, in ruil voor zijn steun in hun strijd tegen Robrecht de Fries. Die had het echter zo niet begrepen en confisceerde de Corbie-goederen in Vlaanderen, waaronder het bos van Houthulst. Uiteindelijk zou het hele conflict geregeld worden tussen de abdij en de graaf, maar die verdere geschiedenis is voor ons hier van minder belang.

De belangrijkste conclusie voor ons is dat de Sint-Pietersabdij van Corbie bij het begin van de 11e eeuw het bos van Houthulst bezat, en de graaf er vóór ca. 1030 geen rechten op had.

Normaal gezien was de graaf heer over de bossen en woeste gronden in zijn gebied, waaruit we in dit geval kunnen afleiden dat Corbie al in bezit van Houthulst moet zijn geweest vóór de opkomst van de Vlaamse graven en het hen dus wellicht ten tijde van de Karolingers werd geschonken (zie verder).

Het bos van Houthulst strekte zich uit over grote delen van het grondgebied van de actuele gemeenten Houthulst, Langemark, Merkem, Poelkapelle, Staden en wellicht ook Woumen, waar Corbie later nog rechten heeft¹⁰¹ en Klerken. Het vormt dus de zuidergrens van ons onder-

(96) Ed. A. FAYEN, *Liber Traditionum*, 95.

(97) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 182-183.

(98) Ed. A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de l'abbaye de Saint-Pierre*, I, 117.

(99) Ed. A. LONGNON, *Pouillés de la Province de Reims*, I, 451.

(100) N.-N. HUYGHEBAERT, „*Ad Villam que dicitur Curba...*”, *Robert le Frison et l'avouerie d'Houthulst, Sacris Erudiri*, VII, 1955, 163-176 en N. HUYGHEBAERT en J. SIX, *La forêt d'Houthulst, possession de Corbie et les comtes de Flandre, Corbie. Abbaye royale. Volume du XIIIe centenaire*, Lille, 1963, 231-247.

(101) Ed. W. PREVENIER, *De oorkonden der graven van Vlaanderen*, II, 637-639.

zoeksgebied, aan de westkant aansluitend bij het vroeg-middeleeuws overstromingsgebied en ten oosten bij het Sint-Amandsdomein.

Het bisdom Noyon-Doornik

Een eerste aanduiding omtrent bisschoppelijke belangen in ons gebied vinden we in een oorkonde te dateren tussen 28 januari 893 en 903¹⁰². Hierin bevestigt Karel III de goederen van de bisschoppelijke kerk van Noyon, waaronder een aantal die hen door graaf Boudewijn waren ontvreemd. De *Balduinus comes* wordt verder niet gespecificeerd; het betreft dus ongetwijfeld Boudewijn II (879-918). Onder de goederen die Boudewijn II van de bisschoppelijke kerk zou hebben geïsurpeerd staat Aartrijke met zijn afhankelijkheden vermeld. Het is de oudste vermelding van Aartrijke zodat niet kan geverifiëerd worden of deze aanspraken van de Doornikse bisschop gegrond waren. Evenmin vinden we Aartrijke later nog weer in de Doornikse bronnen. Noch de bevestigingsoorkonde van Lodewijk IV (945)¹⁰³, noch die van Lotharius (979-986)¹⁰⁴ vermelden Aartrijke. Wellicht betekende de oorkonde van Karel III voor wat betreft Aartrijke niet veel meer dan een nominale bekrachtiging en heeft Boudewijn II in de daaropvolgende jaren zijn usurpatie hard gemaakt, ondanks de kerkelijke tegenstand. Het is dan ook weinig verwonderlijk dat we Aartrijke in latere tijden aantreffen onder de Sint-Donaasbezittingen. Uit de bevestigingsoorkonde van Robrecht II van 1089 blijkt dat het Brugse kapittel in Aartrijke één *curtis* bezat¹⁰⁵. Wellicht werd die, zoals zovele andere bezittingen, door de graaf aan de kanunniken geschonken.

In 1108 schonk bisschop Baldric een aantal altaren aan Sint-Donaas, ondermeer dat van Aartrijke, tot dan toe ten titel van personaat gehouden door kanunnik Walter¹⁰⁶. De vraag dient hier gesteld of de bisschop het altaar echt uit zijn eigen bezittingen schonk of het kort voordien in het kader van de Gregoriaanse hervorming door een leke-bezitter, misschien de graaf, aan de bisschop was afgestaan om het een nieuwe kerkelijke bestemming te geven, in casu Sint-Donaas. Geen enkel van de vijf andere altaren die in 1108 samen met dat van Aartrijke aan Sint-Donaas werd geschonken, zijnde Dudzele, Uitkerke, Zuienkerke, Klemskerke en Loppem, wordt vroeger in het bezit van de bisschop of zijn kapittel vermeld. Het tiende van Klemskerke behoorde in 1095 en 1107 zelfs aan Sint-Bertijns toe¹⁰⁷, en in 1089 had Sint-Donaas zelf al bezittingen in Dudzele en Uitkerke, zoals trouwens ook al in Aartrijke¹⁰⁸. Het lijkt

(102) Ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Charles III le Simple roi de France*, I, Parijs, 1940, 1-4.

(103) Ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Louis IV*, 64-66.

(104) Ed. L. HALPHEN et F. LOT, *Recueil des actes de Lothaire et Louis V rois de France (954-987)*, Parijs, 1908, 127-129.

(105) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 295-298.

(106) Ed. A. MIRAEUS - J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, III, 313.

(107) Ed. D. HAIGNERE, *Les chartes de Saint-Bertin*, I, 35-36 en ed. A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, 1151.

(108) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 295-298.

er ons inziens dan ook eerder op dat de bisschop slechts een intermediaire rol speelde en dat hij, zoals eerder verondersteld, Aartrijke na 893 - 903 nooit echt heeft kunnen recupereren.

Een andere vermelding van de bisschop in ons gebied is die van 1106¹⁰⁹. Bisschop Baldric schonk toen immers aan Sint-Bertijns de kerken van Koekelare en Ruiselede, destijds Sint-Amandsbezit, maar later wellicht geïsurpeerd door leken die het vóór 1098 aan bisschop Radbod restitueerden (zie vroeger).

We wijzen hier vooral op omdat het oud Sint-Amandsbezit betreft en we over Aartrijke, dat in de zelfde periode via de bisschop in kerkelijke handen kwam, ook al veronderstelden dat het deel uitmaakte van het oorspronkelijke Sint-Amandsbezit. Is het door dezelfde leek — de graaf? — geïsurpeerd en later aan de bisschop gegeven?

De bisschoppen van Noyon en Doornik hadden echter wel veel duidelijker rechtstreekse belangen in een aantal andere lokaliteiten binnen ons studiegebied.

Van maart 988 dateert een bulle waarin paus Johannes XV de bezittingen van het bisdom en van het kapittel van Noyon bevestigt¹¹⁰. We geven het fragment dat ons aanbelangt hier weer, zoals het te vinden is in de uitgave van Lefranc: „*Similiter jubemus ut nullus homo faciat eidem episcopo vel successoribus ejus, molestiam de Helcinio cum matre ecclesia et cum capella que est in Mulnis, et in Flandris de ecclesia Sancti Salvatoris de Gecbbecca, Aldenburgi, Laftinga, Gestella, Fleskengem, abbatiam vero Sancti Eligii [...] redditam, in hoc ordine precipimus permanere*”¹¹¹. Het is meteen duidelijk dat hier iets is foutgelopen met de punctuatie. Na *Fleskengem* moet een punt volgen. Hier begint een nieuwe zin, een nieuwe paragraaf kan men zelfs stellen, die handelt over de Sint-Elooisabdij van Noyon die natuurlijk niet in Vlaanderen lag en met wat voorafgaat niets te maken heeft.

Iets minder doorzichtig is het probleem *de ecclesia Sancti Salvatoris de Gecbbecca*. De kerk van Jabbeke is immers niet aan Sint-Salvator, maar aan Sint-Blasius gewijd. Door echter na *Sancti Salvatoris* een komma in te lassen, wordt veel opgeklaard. *Ecclesia Sancti Salvatoris* slaat dan ongetwijfeld op de Sint-Salvatorskerk in Brugge. In de pauselijke bevestigingsoorkonde van Hadrianus IV van 31 december 1156 wordt onder de bezittingen van het Doornikse kapittel trouwens *altare de Sancti Salvatoris in oppido Brugensi cum appendiciis suis* net vóór Jabbeke vermeld¹¹².

(109) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 3-4.

(110) Ed. A. LEFRANC, *Histoire de la ville de Noyon et de ses institutions jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Parijs, 1887, 180-181.

(111) „We bevelen eveneens dat niemand aan deze bisschop of zijn opvolgers schade mag berokkenen in Helkijn met zijn moederkerk en de kapel die in Moen staat, en in Vlaanderen aan de kerk(en) van Sint-Salvator(.) van Jabbeke, van Oudenburg, Leffinge, Gistel (en) Vlissegem(.) Wij bevelen dat de abdij van Sint-Eloois...”

(112) Ed. J. RAMACKERS, *Papsturkunden in den Niederlanden, II, Urkunden*, Berlijn, 1934, 209-211; „het altaar van Sint-Salvator in de stad Brugge, met zijn afhankelijkheden”.

Wat leert ons de tekst van 988 over de belangen van de bisschop in Vlaanderen? Hij bezit er de Sint-Salvatorskerk te Brugge, alsook de kerken van Jabbeke, Oudenburg, Leffinge, Gistel en Vlissegem.

Deze passage uit de tekst komt ons om verschillende redenen wat bevreemdend voor.

Er is eerst de plaats in de oorkonde. Er staat eerst een bevestiging van het immuniteitsprivilegie dat stelt dat geen graaf of andere heer in Noyon kan optreden. Daarop volgt hetzelfde voor Doornik, waarna het vermelde citaat, gevolgd door de passage over Sint-Eloois van Noyon. Het betreft hier dus geen gewone bevestiging van bisschoppelijke goederen. Trouwens, en dit is het tweede bevreemdend aspect, deze lijst van goederen ontbreekt in alle vroegere bevestigingsoorkonden. Noch die van Karel III (983-903)¹¹³, noch die van Lotharius (979-986)¹¹⁴ geeft ze. Daarenboven vinden we deze bezittingen ook niet terug in latere bevestigingen, noch in het vóór 1063 gefabriceerde falsum¹¹⁵, noch in de echte bevestigingsoorkonden van 1126¹¹⁶ en 1135¹¹⁷. Nochtans vertonen de meeste van de vermelde plaatsen wel banden met de bisschop. Zo worden de altaren van Sint-Salvators, Jabbeke en Gistel in 1156 in bisschoppelijk bezit bevestigd¹¹⁸. De rol van de bisschop in verband met Oudenburg zullen we verder nog belichten.

Een andere anomalie vormen de patrocinia van de kerken die hier vermeld staan. Sint-Salvators, Sint-Blasius (Jabbeke en Vlissegem) en Maria (Leffinge, Gistel en ongetwijfeld ook de oudste kerk van Oudenburg¹¹⁹) getuigen niet van een hoge ouderdom. Oudenburg en Gistel liggen wel aan de rand van het oudland, Leffinge en Vlissegem daarentegen liggen midden in het Duinkerke II-overstromingsgebied. Is eind 10e eeuw dan niet erg vroeg om hier al kerken, en dus geconcentreerde bewoning aan te treffen? Hierover kunnen beide toponiemen ons inlichten. De oudste vormen, *Lastinga* en nog duidelijker *Fleskengem*, duiden op vroeg-middeleeuwse toponiemen, respectievelijk op *-inga* en *-ingabem*. Dat deze toponiemen zijn blijven doorleven wijst ontegensprekelijk op een vrij vroege ontginning na de Duinkerke II-transgressie, dus misschien toch wel al in de 10e eeuw. De ligging van Vlissegem op een verhoogde landtong waardoor het tussen de polders door met het oudland van Oudenburg-Ettelgem verbonden is, wijst in de zelfde richting. Niet alleen Vlissegem blijkt direkt in contact te staan met dit oudland dat in de vroege middeleeuwen Sint-Bertijsbezit bleek te zijn. Leffinge, nochtans al ver in de polders, grenst grotendeels aan de parochie Gistel en wordt er

(113) Ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Charles III le Simple*, I, 1-4.

(114) Ed. L. HALPHEN en F. LOT, *Recueil des actes de Lothaire et de Louis V*, 127-129.

(115) Ed. D. LOHRMANN, *Papsturkunden in Frankreich. Neue Folge*, VII, (*Nördliche Ile-de-France und Vermandois*), Göttingen, 1976, 232-234.

(116) Ed. A. LEFRANC, *Histoire de Noyon*, 186-188.

(117) Ed. D. LOHRMANN, *Papsturkunden in Frankreich*, VII, 293-294.

(118) Ed. J. RAMACKERS, *Papsturkunden in den Niederlanden*, II, 209-211.

(119) O.i. was de O.L.V.-kerk van Oudenburg ouder dan de Sint-Petruskerk. We komen er verder op terug.

slechts op een bepaalde plaats van gescheiden door Snaaskerke, dat in 1119 ook al Sint-Bertijnsbezit blijkt te zijn ¹²⁰.

Waar sturen we nu met dit alles op aan?

We willen hier aantonen dat Leffinge en Vlissegem in 988 vrij recent opgerichte parochies moeten zijn geweest, dit in het kader van de grote ontginningen na de Duinkerke II-transgressie. De hele geografische ligging wijst erop dat dit moet geschied zijn vanuit het oudland dat toebehoorde aan de Sint-Bertijnsabdij. De bisschop heeft blijkbaar meteen zijn rechten doen gelden op deze nieuw ontgonnen parochies. Zoveel is duidelijk. Maar wat met Jabbeke, Oudenburg en Gistel, alle drie aan de rand van het oudland, en Sint-Salvators? Voor Sint-Salvators lijkt ons een gelijkaardige hypothese mogelijk : dit kan in 988 een vrij recente afsplitsing zijn van de oorspronkelijke fiscusparochie Snellegem-Weinebrugge ¹²¹, en om de zelfde reden als voor Leffinge en Vlissegem door de bisschop kerkelijk opgeëist. Wanneer we de parochiegrenzen van Jabbeke, Oudenburg en Gistel bekijken ¹²² valt het telkens op dat, waar de kern van de parochie met de kerk zich wel aan de rand van het oudland bevindt, de rest van het territorium van die drie parochies zich praktisch volledig in de polders uitstrekt, dit in tegenstelling tot de geattesteerde oude parochies Roksem en Westkerke, waar het territorium volledig op het oudland ligt en niet in het overstromingsgebied. Het lijkt dan ook voor de hand te liggen deze drie parochies te beschouwen als nieuwe stichtingen ten tijde van de eerste ontginningen na de Duinkerke II-transgressie, dus ook als 10e eeuwse stichtingen. Dit lost ook het probleem op dat zich destijds stelde in verband met het Sint-Bertijnsbezit. Hooguit Ettelgem (vroeg-middeleeuws toponiem en Sint-Eligiuspatrocinium) kan samen met Roksem en Westkerke in 877 bestaan hebben. Ettelgem en Westkerke hebben zich dus al vóór 877 vanuit de moederparochie Roksem ontwikkeld en omvatten ook het territorium, althans op het oudland, van de latere parochies Gistel, Oudenburg en Jabbeke. Toen deze later in het kader van de eerste fase van 10e-eeuwse ontginningen ten behoeve van het in de polders uitgebreide territorium werden opgericht is de bisschop hier op de voorgrond getreden om de kerkelijke rechten over de nieuwe stichtingen op te eisen, dit ten nadele van Sint-Bertijns dat nochtans de rechten over de moederparochies bezat. In een tweede fase van ontginningen, nog in dezelfde 10e eeuw, werden al binnen het nu drooggelegde overstromingsgebied zelf parochies opgericht. Vlissegem en Leffinge zijn er voorbeelden van. Ook hier moest Sint-Bertijns de bisschop dulden. Om zijn eisen kracht bij te zetten heeft de bisschop deze parochies dan ook laten opnemen in het pauselijke privilege van 988.

Opmerkelijk is dat Sint-Bertijns in het poldergebied wel de tienden

(120) Ed. F.H. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 10-11.

(121) E.I. STRUBBE, *De parochies te Brugge vóór de XIIe eeuw, Studies over de kerkelijke en kunstgeschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. M. English*, Brugge, 1952, 355-380.

(122) Vergelijk de gemeentegrenzen op de topografische kaarten van vóór de fusies.

van Klemskerke (ten westen van Vlissegem)¹²³ en de kerken van Lissewege en Snaaskerke (deels tussen Leffinge en Gistel)¹²⁴ voor zich kon houden, zoals de abdijs dat trouwens ook kon op het oudland voor haar nieuwe parochies zoals in Bovekerke en Eernegem¹²⁵.

Over Sint-Salvators en Jabbeke heeft de bisschop zijn rechten probleemloos kunnen houden. Oudenburg werd later via de graaf aan de plaatselijke abdijs afgestaan (zie verder). Over Gistel werd later met Sint-Andries gediscussieerd, waarna de kerkelijke inkomsten er onder de twee partijen werden verdeeld¹²⁶. Leffinge ressorteert later onder de hospitaalridders¹²⁷ en voor Vlissegem ontbreekt in de 14e-eeuwse pouillé de *patronus*¹²⁸.

Wat de rol van de bisschop in ons gebied betreft kunnen we na dit alles concluderen dat hij er in de vroege middeleeuwen geen specifieke rechten had, en deze pas verworven heeft laat in de 10e eeuw, profiterend van de nieuwe ontginningen.

De Karolingers en de vroegste Vlaamse graven

Uit alle voorgaande kan één en ander worden afgeleid over de rol van de Karolingers en de vroegste Vlaamse graven in verband met het grondbezit.

De Karolingers treden het duidelijkst op de voorgrond in verband met Torhout. Zoals vermeld schonk Lodewijk de Vrome de *cella* van Torhout aan het nieuw opgerichte aartsbisdom Hamburg. Vóór 834 was het blijkbaar een koninklijke *cella* of *monasterium*, dus wellicht gesticht op fiscusgrond. Vandaar dat Karel de Kale na 843 Torhout voor zich heeft teruggenomen. De vraag dient gesteld of het hele Sint-Amandsdomein dat zich rond Torhout uitstrekte niet afkomstig was van een koninklijke schenking. De ligging, de enorme uitgestrektheid en de datum van schenking (zeer waarschijnlijk vóór 822) zijn argumenten in die richting. De toewijzing na 843 van de *cella* van Torhout door Karel de Kale aan Reginar, wellicht graaf van de *pagus Scarbeius*, kadert wellicht, zoals reeds gesteld, in diens rechten over de *pagus* aan de Scarpe waaronder de Sint-Amandsabdijs ressorteerde. Reginar kreeg dus hoogstwaarschijnlijk niet enkel de *cella* Torhout — voor de Hamburgse bron die er ons over inlicht is dat natuurlijk het enige interessante — maar de hele voormalige fiscus onder zijn beheer. Zo'n situatie — was Reginar een soort voogd of leke-abt? — moest ongetwijfeld tot grootschalige usurpaties leiden ten nadele van de abdijs. Wanneer ca. 875 Reginar in ongenade viel profi-

(123) Ed. D. HAIGNERE, *Les chartes de Saint-Bertin*, I, 35-36 en ed. A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, II, 1151.

(124) Ed. F. D'HOOP, *Recueil des chartes de Saint-Bertin à Poperinghe*, 10-11.

(125) IDEM, *ibidem*.

(126) N. HUYGHEBAERT, *L'abbaye de Saint-André-lez-Bruges, Monasticon Belge*, III-1, Luik, 1960, 95.

(127) Ed. A. LONGNON, *Pouillés de la Province de Reims*, I, 450.

(128) IDEM, I, 402.

teerden Boudewijn I en Boudewijn II daar wellicht van om diens goederen binnen te rijden.

Waren het de graven of andere leden die later de altaren van Koekelare en Ruiselede via de bisschop aan Sint-Bertijns bezorgden? De bisschoppen zelf probeerden ook nog een deel van de koek te bemachtigen. Ze maakten aanspraak op Aartrijke, later ook nog op Torhout (zie verder).

Met enige zekerheid kunnen we hier op basis van het Sint-Amandsbezit dus de voormalige fiscus reconstrueren. We wijzen erop dat behalve de monastieke stichting van Torhout gewijd aan Sint-Petrus, we hier ook een Sint-Martinuskerk aantreffen in Koekelare. We kunnen hier een parallel trekken met de fiscus van Elnone met de oorspronkelijke Sint-Martinuskerk en een Sint-Petrusstichting door Amandus, de latere Sint-Amandsabdij¹²⁹, en tevens met de fiscus *Marca* ten noordwesten van Gent met de fiscuskerk van Ekkergerem, gewijd aan Sint-Martinus, en een Sint-Petrusstichting door Amandus, de latere Sint-Baafsabdij¹³⁰. Was Koekelare met zijn Sint-Martinuskerk het centrum van de fiscus?

In het noorden sluit deze fiscus, zoals we hem op basis van het Sint-Amandsbezit kunnen reconstrueren, aan bij de fiscus Snellegem-Weinebrugge.

Op 8 juli 941 schonk Arnulf I de helft van de fiscus Snellegem aan de Gentse Sint-Pietersabdij (zie vroeger). Het gaat duidelijk om een voormalig koninklijk bezit, waarschijnlijk door Boudewijn I in het kader van zijn grafelijke functie aanvankelijk in leen gehouden van Karel de Kale, en zo, ten gevolge van de desintegratie van het Karolingische Rijk geëvolueerd naar een erfelijk grafelijk bezit. Het is opvallend dat de ruil tussen Sint-Pieters en de graaf in 953/4 met ondermeer Snellegem als inzet, nog met de expliciete koninklijke toestemming van Lodewijk IV moest gebeuren¹³¹.

Of ook Zerkegem eventueel via een koninklijke schenking in Sint-Vaastbezit is gekomen valt niet uit te maken. Dit dient in elk geval uitgesloten voor de goederen die de Sint-Bertijnsabdij zich rond Roksem vergaarde. De schenking komt van een particulier. Er is zelfs geen specifieke koninklijke bekrachtiging van.

Ten zuiden van ons onderzoeksgebied liggen de domeinen van Corbie. Ook hier zijn geen duidelijke aanwijzingen omtrent de herkomst van deze bezittingen. Er is natuurlijk wel de Adelard-traditie volgens dewelke de bezittingen van Corbie in Vlaanderen en Lotharingen (in Brabant en Limburg) zouden teruggaan op Adelard (ca. 753 - 827), zoon van Pepijn de Korte, die bij zijn intrede in de abdij van Corbie deze bezittingen zou hebben meegebracht¹³². Dit is echter een erg late traditie waaraan

(129) H. PLATELLE, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand*, 47.

(130) A.E. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij en haar grondbezit*, Brussel, 1958, (Verh. Kon. Vl. Ac. Wet. Lett. en Sch. Kunsten van België, Kl. der Lett., XXX).

(131) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 143.

(132) CH. ZOLLER-DEVROEY, *Le domaine de l'abbaye Saint-Pierre de Corbie*

nauwelijks nog geloof gehecht wordt. Maar parallelle onderzoeken in verband met de Corbiebezittingen in en rond Bertem lijken althans in dat geval te wijzen op vroeg-middeleeuwse en koninklijke oorsprong van de goederen¹³³. Wat Houthulst betreft wijst slechts één argument in die richting. Houthulst was een groot boscomplex, onontgonnen domein, en moet in de vroege middeleeuwen ongetwijfeld alsdusdanig onder de fiscus geressorteed hebben. Het moet dan ook in die vroege periode aan Corbie geschonken zijn, anders was het aan het eind van de 9e of in de 10e eeuw zeker grafelijk bezit geworden. We zagen dat de graven er vóór 1030 geen rechten op hadden. We kunnen dus zonder echte bewijzen toch redelijkerwijze veronderstellen dat het hele Corbie-domein rond Houthulst op vroeg-middeleeuws koninklijk bezit teruggaat.

Zo wordt dit (veronderstelde) complex van koninklijke bezittingen nogmaals uitgebreid en omvat het bijna geheel ons studiegebied. We vermeldden reeds dat het Sint-Bertijnsdomein rond Roksem er tussen uit valt. Voor het overige blijft er nog slechts één open plek in de puzzel, namelijk de strook land langsheen de oude kustlijn en de Handzamevaart, van Leke over Keiem, Beerst, Vlad slo, Werken en Handzame tot Kortemark. Geen enkele van deze lokaliteiten vertoont ook maar één aanwijzing in de richting van koninklijk bezit — het Sint-Martinuspatrocinium van Vlad slo en Werken heeft op zichzelf geen argumentswaarde. Evenmin wordt één van deze plaatsen in de vroege middeleeuwen onder de bezittingen van een abdij vermeld. Slechts over Vlad slo worden we ingelicht door de bronnen. Op 1 oogst 992 schonk Eilbodo zijn *alodium*, namelijk de kerk van Vlad slo, met landbouwgrond, weiden, *mancipia* en al wat daar tot zijn erfenis behoorde aan de Gentse Sint-Pietersabdij¹³⁴. Wat het altaar betreft: dit wordt in 994 ook nog door bisschop Radbod van Noyon-Doornik in Sint-Pietersbezit bevestigd¹³⁵.

Wie was deze Eilbodo?

Hierover licht Warlop ons uitgebreid in¹³⁶. Op 6 oktober 975 schonk een Eilbodo samen met zijn vrouw Imma goederen uit hun eigen bezittingen, *partes quasdam hereditatis nobis iure patrimonii combetentes*, aan de Sint-Pietersabdij¹³⁷. Onder deze goederen het niet geïdentificeerde *Weinau*, waarover we enkel weten dat het in de *pagus Flandrensis* lag, dus wellicht in de buurt van ons onderzoeksterrein. Verder schonk deze Eilbodo nog het eveneens niet geïdentificeerde *Til* in de pagus Atrecht, en Flers-en-Escrebieux¹³⁸, Lauwin¹³⁹ en het eveneens onbekende *Bellou*, alle in de pagus Escrebieux. Deze Eilbodo was dus een belangrijk groot-

en Basse-Lotharingie et en Flandre au Moyen Age, Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis, LIV, 1976, 427-457, geeft een grondig overzicht van deze traditie en haar historische achtergronden.

(133) Het betreft hier een correctie op ZOLLER-DEVROEY in G. BERINGS, *Tervuren en zijn omgeving in de middeleeuwen*, (in druk).

(134) Ed. A. FAYEN, *Liber Traditionum*, 95.

(135) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 182-183.

(136) E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, 26-27.

(137) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 163-165.

(138) Nord.; arr. Douai; cant. Douai-Ouest.

(139) IDEM.

grondbezitter, met verspreide bezittingen. Warlop meent dan ook hem te mogen identificeren met de *illustr vir Eilbodo* die in een oorkonde van 964 als getuige fungeerde¹⁴⁰. Het was dus wellicht een adellijke figuur, met ondermeer goederen in Vlaanderen (*Weinau*). Het is ongetwijfeld ook dezelfde Eilbodo die in 992 Vladslo aan Sint-Pieters schonk. Heel waarschijnlijk is het ook dezelfde Eilbodo die het gebied rond Kortrijk van Arnulf II in leen hield en het na de dood van deze graaf (988) als het zijne usurpeerde¹⁴¹. Slechts met heel veel moeite kon Boudevijn IV er zich later weer meester van maken.

We kunnen dus stellen dat Vladslo vóór 992 in handen was van één van de machtigste adellijke figuren in Vlaanderen, een ernstig belager van het gravenhuis, die blijkbaar pas ten tijde van Boudewijn IV onder bedwang kon worden gehouden.

Leke, Keiem en Beerst — in de polders trouwens ook nog Schore en Stuivekenskerke — zijn later ontstaan uit de moederparochie Vladslo¹⁴². Noch hun toponiemen, noch de datum waarop ze in de bronnen verschijnen, respectievelijk 1187, 1203 en 1161¹⁴³, noch hun patrocinia, tweemaal Sint-Nikolaas en Sint-Wandregesilus pleiten voor een hoge ouderdom, intengedeel.

Er rest dus nog de groep Werken, Handzame en Kortemark. Werken met zijn oud-Germaans toponiem, zijn Sint-Martinuskerk, zijn ligging vlak bij de Romeinse weg en zijn mote, zal waarschijnlijk wel een vroeg-middeleeuwse nederzetting zijn. Het wordt misschien vermeld in 830¹⁴⁴, maar om er iets meer over te weten te komen moeten we wachten op de bronnen van de abdij van Ename, tot 1085, net als voor Handzame en Kortemark.

We verwijzen hier dus naar het tweede deel.

II. DE ROL VAN DE VLAAMSE GRAAF EN HET HUIS VAN OUDENAARDE VANAF DE 11e EEUW

Dé centrale figuur in ons onderzoeksterrein gedurende de volgende eeuwen is ontegensprekelijk de Vlaamse graaf.

In het eerste deel van onze studie zagen we reeds hoe de Vlaamse graven als erfgenamen van het Karolingisch gezag in ons gebied enkele domeinen hadden verworven, waaronder als voornaamste wel de fiscus Snellegem-Weinebrugge. Deze bezittingen werden nog aangevuld met een aantal usurpaties, zoals Torhout er wellicht een was. Nochtans leken de

(140) Ed. A. VAN LOKEREN, *Chartes et documents de Saint-Pierre*, I, 35-36; E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, 26.

(141) E. WARLOP, *De Vlaamse adel voor 1300*, I, 26.

(142) R. DE SCHEPPER, *Les paroisses rurales primitives et les anciennes divisions territoriales du Franc de Bruges. Mélanges Ch. Moeller*, I, Leuven, Parijs, 1914, 375.

(143) Cf. M. GYSSELING, *Toponymisch Woordenboek*, I, 605, 556 en 115.

(144) *Einhardi Translatio et Miracula SS. Marcellini et Petri*, ed. G. WAITZ, M.G.H., SS., XV, Hannover, 1887, 261.

grafelijke bezittingen ons veel minder uitgebreid dan traditioneel wordt voorgesteld. Wellicht is dit te wijten aan een anachronistische voorstelling van de feiten. Inderdaad, in de 11e en 12e eeuw treedt het gravenhuis hier sterk op de voorgrond.

Allereerst dient vermeld dat de altaren van Oudenburg en Torhout genoemd worden onder de 12 altaren die graaf Boudewijn IV ca. 1027 ontving vanwege Harduinus, bisschop van Noyon-Doornik, als beloning voor bewezen diensten. Dit vermelden de *Historiae Tornacenses* en het *Liber de Restauratione Sancti Martini Tornacensis*, beide gebaseerd op een tekst van Herman van Doornik, daterend uit 1146¹⁴⁵. Volgens afspraak moesten de altaren na drie generaties worden weer gegeven. De graaf had inmiddels echter deze altaren verder in leen gegeven aan een aantal vazallen, zodat ze na de gestelde termijn niet weerkeerden naar de bisschop. Tot zo ver de Doornikse bronnen.

Wat betreft Oudenburg wordt dit verhaal door de gegevens uit andere bronnen niet tegengesproken. In 988 hoorde het altaar immers nog de bisschop toe; een eeuw later werd het door Cono, heer van Eine, van de graaf in leen gehouden. In 1090 schonk Cono met de toestemming van de graaf dit altaar aan de bisschop om er een abdij op te richten¹⁴⁶. In de marge dringt zich hier de vraag op: om welk Oudenburgs altaar gaat het hier? Het is algemeen geweten dat er in Oudenburg twee kerken stonden, Sint-Pieters en O.L.V.. Een oorkonde van Diederik van de Elzas daterend uit 1129 bevestigt, evenals de verdachte oorkonde van Karel de Goede van 1119, de schenking door Cono II en Walter van Eine van het altaar van O.L.V. aan de Sint-Pietersabdij¹⁴⁷.

Dus zeker ten laatste in 1129, wellicht al vroeger (1119) stonden er twee kerken in Oudenburg. De traditie wil dat de Sint-Pieterskerk — en volgens sommigen ook de O.L.V.-kerk — door de heilige Ursmarus gesticht werd. Deze traditie vindt zijn oorsprong enkel in de band tussen Oudenburg en Lobbes zoals die uit het polyptiek van Lobbes blijkt (zie vroeger). In het eerste deel van onze studie kwamen we reeds tot de hypothese dat Oudenburg pas kort vóór 988 zijn eerste kerk kreeg. O.L.V. of Sint-Pieters?

Het *Tractatus* van Oudenburg vertelt ons hoe vanaf 1056 een nieuwe Sint-Pieterskerk werd gebouwd, zogenaamd ter vervanging van het houten kerkje dat destijds door Ursmarus werd gebouwd, en door de eeuwen veel te lijden had gehad en zelfs ingestort was (*corruit*)¹⁴⁸. Bij zo'n verhaal worden we toch wel wat wantrouwig. Wordt hier geen poging gedaan om aan een nieuwe kerk een roemrijk verleden te geven door haar aan de lokale traditie te koppelen? Ons lijkt het in ieder geval

(145) Ed. G. WAITZ, *M.G.H.*, SS., XIV, Hannover, 1883, 320 en 328.

(146) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 287-288; voor de geschiedenis van de Oudenburgse abdij zie A. HOSTE, *De geschiedenis van de Sint-Pietersabdij te Oudenburg. 1084-1984*, Oudenburg, 1984, 39 ev.

(147) Ed. A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, *Opera Diplomatica*, I, 679 en ed. F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, 211-213.

(148) *Tractatus de ecclesia S. Petri Aldenburgensi*, ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XV-2, Hannover, 1888, 868-869.

merkwaardig dat L. De Vliegheer bij de opgravingen van de Sint-Pieterskerk geen enkel spoor van een oudere houten constructie heeft teruggevonden¹⁴⁹.

De tekst van het *Tractatus* lijkt ons trouwens zelf te wijzen op een discontinuïteit tussen de zogenaamde kerk van Ursmarus en de bouw van 1056. De tekst „*Basilica ligno condita [...] proluxa vetustate corrui, ac demum post plurima annorum curricula cives Aldenburgenses novam ecclesiam in honorem beati Petri apostoli [...] aedificare coeperunt. Anno autem Domini 1056 coeptum est opus*”¹⁵⁰, moet ons inziens geïnterpreteerd worden in die zin dat pas jaren na het ineensstorten van de Ursmaruskerk de Oudenburgenaren aan de zogenaamd nieuwe Sint-Pieterskerk begonnen. M.a.w. waren er geen materiële sporen meer van een eventuele vroegere kerk; waarschijnlijk is ze er niet eens geweest. Als de Sint-Pieterskerk een nieuwe stichting is van 1056, is de O.L.V.-kerk dan ouder? Inderdaad. De auteur van het *Tractatus* doet ons hierover een heel verhaal, dat ons veel betrouwbaarder lijkt dan het voorgaande.

Immers, zo blijkt, was ten tijde van de redactie van het *Tractatus* (1081 - 1090) een vroegere O.L.V.-kerk verdwenen en stonden er op de plaats waar ze ooit stond, in het noorden van Oudenburg, slechts huizen en erven¹⁵¹. Voor de lezers die er dan ook zouden aan twifelen of ze wel ooit bestaan heeft en niet aan de fantasie van de auteur is ontsproten, geeft hij meer details. Ten tijde van Arnulf II (965 - 988) stonden er op die plaats nog maar twee huizen, van een priester Winemar en zijn broer of neef Erembald, respectievelijk aan de oost- en westzijde van de kerk. Pas later is de kerk verdwenen en heeft een clericus Ingelbert zijn huis gebouwd op de plek waar ze stond. De kerk bestond dus nog ten tijde van Arnulf II en moet ongetwijfeld geïdentificeerd worden met die waarvan de bisschop in 988 het altaar bezat. Wanneer is ze dan verdwenen en waarom? Misschien ten gevolge van de bouw van de Sint-Pieterskerk? Jammer genoeg vinden we de voormelde Ingelbert niet meer weer in de latere Oudenburgse bronnen. Zowel de datum als de reden van het verdwijnen van de O.L.V.-kerk blijven dus vaag. Eén ding staat vast, tussen 1081/90 en 1129 (maar wellicht vroeger) werd er in Oudenburg een nieuwe O.L.V.-kerk gebouwd. Ditmaal lijkt de reden duidelijk. In 1090 werd de Sint-Pieterskerk abdijkerk wat Cono van Eine er toe zal aangezet hebben voor de Oudenburgenaren een nieuwe parochiekerk te bouwen.

Tot zo ver de uitwijding over de Oudenburgse situatie.

Nemen we nu terug de draad op van het Doornikse verhaal over de 12 altaren door bisschop Harduinus aan Boudewijn IV gegeven.

Werd dit verhaal voor Oudenburg door de andere gegevens niet tegen-

(149) L. DE Vliegheer, *Oudheidkundig onderzoek van de Sint-Pieterskerk te Oudenburg, Handelingen van de Société d'Emulation te Brugge*, XCV, 1958, 137-162.

(150) Ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, SS., XV-2, 869. „De houten kerk... door de ouderdom uiteengevallen, stortte in; tenslotte, na verloop van vele jaren, begonnen de burgers van Oudenburg een nieuwe kerk te bouwen, ter ere van de heilige apostel Petrus. Het werk is aangevat in het jaar des Heren 1056”.

(151) *Id.*, *Ib.*

gesproken, voor Torhout liggen de zaken anders. We zagen vroeger al hoe de graven hoogstwaarschijnlijk na de moeilijkheden van Reginar, graaf van Scarbeius, met Karel de Kale in bezit kwamen van Torhout, hiermee misschien rechtmatig beleend door Karel de Kale, of gewoon door usurpatie. Van bisschoppelijk bezit is hier in het geheel geen spoor.

Een ander van de 12 altaren is Aardenburg. In 966 bezat de Gentse Sint-Baafsabdij „in Rodenburgh mater aecclesia cum capella et omnibus appendiciis”¹⁵². In de brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva (1019-1030) doet de abt zijn beklag over het grote verlies van zijn abdij, ondermeer van twee altaren te Aardenburg¹⁵³. In 1096 is het altaar van Aardenburg weer in hun bezit¹⁵⁴. Het lijkt onwaarschijnlijk dat de bisschop hier de usurpator was en het altaar ca. 1027 aan de graaf gaf. Waarschijnlijk was het de graaf zelf die het altaar wederrechtelijk in zijn bezit had genomen en na 1019-30 ook restitueerde. Zo is de rol van de bisschop in Eine, ook een van de 12 altaren, even duister. Het lijkt toch onvoorstelbaar dat de heren van Eine vóór ca. 1027 hun altaar uit handen hadden gegeven aan de Doornikse bisschop. Een andere contradictie betreft Oudenaarde, ook een van de twaalf, die door de auteur als rijke altaren worden omschreven. Oudenaarde nu, kan ca. 1027 niet als een rijk altaar beschouwd worden; het is nog maar pas gesticht en beschikt daarenboven over een zeer beperkt parochiaal territorium om tienden op te heffen.

Wat er ook van zij, het is duidelijk dat heel de zaak van de 12 altaren eens kritisch onder de loupe moet worden genomen. Hiervoor ontbreekt het ons voorlopig aan tijd. We kunnen nu toch al zeggen dat dit verhaal ons op het eerste gezicht niet zozeer een exact verslag van historische feiten lijkt, dan wel een neerslag van de tweestrijd tussen de bisschoppen en de Vlaamse graven in de 11e en 12e eeuw, met als inzet de rijkdom verbonden aan de altaren. Vanaf het eind van de 11e eeuw heeft de bisschop zich ingespannen om, wellicht meedrijvend op de Gregoriaanse stroming, kerkelijke goederen die door de graaf ten nadele van diverse kerkelijke instellingen waren geïsurpeerd, op zijn rekening in te schrijven. In het kader van die tweestrijd is wellicht ook het verhaal over de 12 altaren geboren.

Lijken de gegevens voor Oudenburg hiermee niet echt in tegenspraak, dan blijft het toch moeilijk de juiste rol van de graaf hier te bepalen.

Veel duidelijker vindt de uitgebreide grafelijke aanwezigheid in ons gebied in deze periode zijn uitdrukking in de bouw van het kasteel van Wijnendale.

Traditioneel wordt de oprichting hiervan toegeschreven aan Robrecht de Fries¹⁵⁵. Hierover getuigen echter geen eigentijdse bronnen. De oud-

(152) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 228-230; zie ook A. VERHULST, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe-XIVe eeuw)*, Brussel, 1958, 76, 110-11, 461 ev.

(153) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 246-249.

(154) Ed. ID., *ib.*, 252-253.

(155) R. HAELEWIJN, *Slot en heerlijkheid Wijnendaele*, s.l., s.d., 7.

ste vermelding vinden we in het 15e eeuwse *Chronicon Comitum Flandrensium* dat vermeldt dat Robrecht de Fries een aantal kerken en versterkingen oprichtte, waaronder het „castrum de Winendale”¹⁵⁶.

Meyerus vermeldt onder het jaartal 1093 „*Quarto idus octobris Robertus comes in vivis esse desiit, quidam in Vuinedale quam arcem extruisse dicitur*”¹⁵⁷. Robrecht de Fries zou dus in de door hem gebouwde burcht van Wijnendale gestorven zijn. De eerste eigentijdse getuigenis over het slot van Wijnendale levert ons Galbert van Brugge in zijn verhaal over de gebeurtenissen na de moord op Karel de Goede in 1127. In april van dit jaar begaf de Franse koning Lodewijk VI zich naar Vlaanderen om er onderhandelingen te voeren en zijn kandidaat voor het graafschap Willem Clito, te introduceren. „*Quinto idus aprilis, sabbato, rex ibat apud Winendala, locutum Willelmo illi Iprensi, adulterino comiti, pro concordia facienda inter ipsum et verum novumque comitem*”¹⁵⁸. De onderhandelingen met Willem van Ieper, of van Loo, eveneens kandidaat voor het graafschap, voerde de koning in Wijnendale. De grafelijke residentie bestond dus zeker in 1127, wat het verhaal over Robrecht de Fries aanvaardbaar maakt.

Misschien getuigt de *Vita sancti Arnulfi* al van het slot van Wijnendale. Bij het verhaal van de aanwezigheid van Arnulf op de jaarmarkt van Torhout in 1084 is er tweemaal sprake van een grafelijk huis, „... *prosecutus usque ad comitis stationem*” en „*curritur ad comitem, qui presens in domo sua Turholtii consistebat*”¹⁵⁹. Verbleef de graaf werkelijk in Torhout zelf, of in Wijnendale, amper 3 km. van de Torhoutse markt verwijderd? De passage staat vermeld in de oudste versie van de Vita, geschreven door Lisiardus (wellicht kort na 1090), monnik van Saint-Médard in Soisson, en dus niet vertrouwd met de Vlaamse situatie.

In elk geval is het duidelijk dat de graaf hier aan het eind van de 11e of ten laatste bij het begin van de 12e eeuw een residentie heeft gebouwd, midden in de bossen die hem ambtshalve toekwamen, weliswaar grenzend aan zijn domein van Torhout. Hiermee is duidelijk een nieuw zwaartepunt van grafelijke aanwezigheid gecreëerd, midden een gebied waarin de graaf, zo bleek uit ons eerste deel, op Torhout na, geen vaste voet aan de grond had. In het zuiden grenst het Wijnendaals domein immers aan het complex Kortemark-Handzame-Werken-Vladslo, in het noorden aan Koekelare-Ichtegem.

De in deze periode aan gang zijnde ontginningsbeweging heeft aan de graaf, heer over de woeste gronden, een enorm potentiëel aan machtsuitbreiding geboden. Wijnendale lijkt ons een mooi voorbeeld waarbij deze potentie handig in machtspolitieke act is omgezet. Voor het overige valt het trouwens op dat het optreden van de graaf in ons gebied of net aan

(156) Ed. J.-J. DE SMEDT, *Recueil des chroniques de Flandre*, I, Brussel, 1837, 65.

(157) J. MEYERUS, *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum Libri Septemdecim*, Antwerpen, 1561, 31.

(158) Ed. H. PIRENNE, *Histoire du meurtre de Charles le Bon, comte de Flandre (1127-1128), par Galbert de Bruges*, Parijs, 1891, 90.

(159) Ed. O. HOLDER-EGGER, *M.G.H.*, XV-2, 888-889.

de rand ervan, bijna steeds betrekking heeft op nieuwe gronden.

In 1066 schonk Boudewijn VI aan het Sint-Pieterskapittel te Rijsel een aantal schaapsstallen in Berkel bij Esen¹⁶⁰, duidelijk op nieuwe gronden. Nog in dezelfde buurt schonk Robrecht II in 1104 de tienden op de nieuwe gronden in Diksmuide aan de abdij van Broekburg¹⁶¹. Uit een bulle van paus Calixtus II van 1123 blijkt dat graaf Boudewijn VII met een thans verdwenen oorkonde, te dateren tussen 6 oktober 1111 en 17 juni 1119, gronden „*super ripam maris et in villa de Ethellingem*” aan de abdij van Voormezele schonk¹⁶². Het „*super ripam maris*”, aan de rand van de zee, verraadt duidelijk dat het, althans voor dat deel van de schenking, weer nieuwe gronden betreft. Vermoedelijk geldt hetzelfde voor de gronden in Ettelgem, dat grensde aan het toenmalige overstromingsgebied van de zee, het ontginningsgebied bij uitstek.

Betrof het tot nu toe hoofdzakelijk gronden aan de rand van ons onderzoeksterrein dan zitten we er met de volgende schenking wel midden in. Op 17 juli 1119 schonk Karel de Goede aan Hariulf abt van Oudenburg en zijn monniken, twee delen van de tienden die geheven werden op de woeste gronden, genoemd „*utfang*” in de parochies Eernegem, Ichtegem, Koekelare en Bovekerke, tot aan de grens van Vladslo, behalve op die delen die reeds in cultuur waren gebracht vóór de dood van graaf Robrecht II (1111)¹⁶³. Meer bepaald betreft het de tienden op die gronden die door Boudewijn VII aan Willem Malet waren gegeven. Van deze laatste schenking is de oorkonde niet bewaard¹⁶⁴.

U herinnert zich dat we in ons eerste deel het landschap van ons studiegebied beschreven als sterk bebost, met veel onontgonnen gronden, waartussen de oude nederzettingen als eilandjes verspreid lagen. Welnu, het zijn juist die uitgestrekte woeste gronden die hier bij het begin van de 12e eeuw op grote schaal worden ontgonnen. Hier is in concreto sprake van het uitgestrekte complex woeste gronden op het grondgebied van Eernegem, Ichtegem, Koekelare en Bovekerke. Van deze vroegere woeste staat van deze gronden getuigen nog tal van toponiemen. Een vluchtige blik op de huidige topografische kaart levert ons toponiemen op als Muizeveld, Turkije, Boesemare, Gemene Veld, Moerdijk, Koolveld, Warande, Praatbos, Hogevel, wat ons samen met de restanten bos in de omgeving van Bovekerke een beeld geeft van de uitgestrektheid van het gebied. Bovekerke zelf vindt ongetwijfeld zijn oorsprong in deze ontginningen. Het altaar van Bovekerke behoorde in 1119 aan de Sint-Bertijnsabdij die er dus ook tienden hief¹⁶⁵. De vroegst ontgonnen gronden in Bovekerke behoorden waarschijnlijk tot die gronden die werden in cultuur gebracht vóór de dood van Robrecht II (1111) en waarvan de tienden dus niet aan Oudenburg werden overgedragen.

(160) Ed. E. HAUTCOEUR, *Cartulaire de l'église collégiale de Saint-Pierre de Lille*, I, 1894, 2-7.

(161) Ed. F. VERCAUTEREN, *Actes des comtes de Flandre*, 95-96.

(162) Ed. ID., *ib.*, XL, „*Op de oever van de zee en in de villa Etselgem*”.

(163) Ed. ID., *ib.*, 209-211.

(164) ID., *ib.*, XL.

(165) Ed. A. MIRAEUS en J.F. FOPPENS, III, 32.

Schenkt de graaf hier nu wel het kerkelijk deel van de opbrengsten van zijn nieuwe gronden aan de Oudenburgse abdij, — in het tijds kader van de Gregoriaanse Hervorming kan hij moeilijk anders dan de tienden aan een kerkelijke instelling overdragen — dan behoudt hij toch een enorme bron van inkomsten en dus macht. Wanneer we immers dit grote complex van nieuwe gronden bij het complex Torhout-Wijnendale gaan voegen, dan krijgen we een totaal nieuwe kaart: de graaf wordt hier het grote zwaargewicht, economisch, juridisch en dus ook politiek.

De gewichtigste concurrent voor de graaf vormt ons inziens het huis van Petegem aan de Schelde, dat in ons gebied in de 11e eeuw en later uitgebreide bezittingen en rechten heeft gehad, die wellicht nog hoger in tijd opklimmen¹⁶⁶.

Ca. 1034/58, na de dood van Ingelbrecht II van Petegem werd diens domein verdeeld onder ten minste drie van zijn zonen. Ingelbrecht III werd heer van Petegem. Adelard werd heer van Eine. Aan deze heerlijkheid waren later bezittingen in Oudenburg en Vladslo verbonden. Hugo werd heer van Oudenaarde-Pamele. Aan deze heerlijkheid waren later bezittingen in Handzame en Kortemark verbonden.

Vermelden we daarbij nog dat een kleinzoon Everard-Radulf zich ca. 1075/80 meester wist te maken van het burggraafschap Doornik, met daaraan gekoppeld de heerlijkheid Mortagne, waarmee op zijn beurt ook weer de heerlijkheid Werken met afhankelijkheden te Beerst, Bovekerke, Koekelare, Ernegem, Esen en Vladslo was verbonden¹⁶⁷. Deze laatste heerlijkheid werd pas in 1279 door Thomas van Mortagne aan graaf Gwijde van Dampierre verkocht¹⁶⁸.

Het lijkt ons in het licht van dit alles geen losse hypothese te veronderstellen dat al deze excentrische bezittingen van de familie van Petegem en aanverwanten, net zoals het stambezit rond Petegem-Oudenaarde-Eine, onder Ingelbrecht II (vermeld 1002-1034/58) nog één geheel vormde, dat wellicht nog vroeger in de geschiedenis terugklimt, en ongetwijfeld een sterk tegengewicht moet hebben gevormd voor de grafelijke bezittingen in de streek.

Deze hypothese verdient zeker meer aandacht, maar kan slechts echt getoetst worden via een meer gedetailleerd onderzoek.

Nemen we nu dus Werken en omgeving eens vanuit historisch oogpunt onder de loupe.

In de 17e eeuw weet Jacobus Malbrancq in zijn boek *De Morinis et Morinorum Rebus* te vertellen dat een zekere *Adalfridus* in de 7e eeuw gronden in Werken en een aantal plaatsen verder westwaarts in de omgeving van Diksmuide, aan de heilige Audomarus schonk¹⁶⁹. Ook al

(166) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 46-49.

(167) Zie ook A. D'HERBOMEZ, *Histoire des Châtelains de Tournai de la maison de Mortagne*, Doornik, 1895.

(168) Zie verder.

(169) J. MALBRANCQ, *De Morinis et Morinorum Rebus*, Doornik, 1639, 418 en 603.

beweert Malbrancq dat hij deze gegevens uit een *Codex Audomarensis* haalt, moet er weinig geloof gehecht worden aan deze doorgaans niet van fantasie verstoken geschiedschrijver¹⁷⁰. Mocht er toch een grond van waarheid in zitten, dan leert het ons nog weinig over de geschiedenis van Werken, daar er later geen enkele band tussen Werken en Sint-Omaars of de Sint-Bertijsabdij blijkt bestaan te hebben.

Even weinig leert ons de losse vermelding in de 9e eeuwse *Translatio* van de heiligen Marcellinus en Petrus van een „*ancilla pertinens ad episcopium Turnacense de villa que Werecundia nominatur*”¹⁷¹, tenzij men uit het feit dat deze lijfeigene uit Werken aan de bisschop van Noyon-Doornik toebehoorde, de verregaande conclusie wil trekken dat Werken in die tijd, in 828, tot het bisschoppelijk domein behoorde. Deze eventuele band tussen Werken en de bisschop van Noyon-Doornik zou wel een handige verklaring bieden voor het feit dat het altaar van Werken tenslotte in bezit kwam van de Sint-Elooisabdij in het verre Noyon.

Zo ver moeten we het echter niet zoeken. Beperken we ons tot de historische zekerheden.

Met zekerheid kunnen we zeggen dat op 10 april 1135 de Sint-Elooisabdij van Noyon door paus Innocentius III werd bevestigd in het bezit van het altaar van Werken¹⁷². Wanneer dit altaar door de abdij werd verworven valt op het eerste gezicht moeilijk uit te maken.

Deze Sint-Elooisabdij werd rond het midden van de 8e eeuw gesticht en figureerde tijdens de eerste eeuw van haar bestaan steeds onder de bezittingen van het bisdom Noyon¹⁷³. Na de Noormanneninvallen treft men in Sint-Eloois nog slechts kanunniken aan. Na een vergeefse hervormingspoging onder bisschop Radulf (950-952) lukte het tenslotte bisschop Liudulf (977-988) om er opnieuw monniken in te voeren. Dan nog verschijnt Sint-Eloois met zijn bezittingen onder de bezittingen van het *episcopium* van Noyon.

In geen enkele van de bevestigingsoorkonden voor de bisschoppelijke kerk noch voor Sint-Eloois in het bijzonder vinden we Werken terug vóór 1135¹⁷⁴. Met tamelijk grote zekerheid kunnen we dus stellen dat

(170) H. VAN WERVEKE, *Het bisdom Terwaan van den oorsprong tot het begin der veertiende eeuw*, Gent, Parijs, 1924, 125 ev. wijdt een hoofdstuk aan deze auteur en zijn bronnen en komt tot de conclusie dat hij totaal onbetrouwbaar is.

(171) *Einhardi Translatio et Miracula SS. Marcellini et Petri*, ed. G. WAITZ, M.G.H., SS. XV, Hannover, 1887, 261.

(172) Ed. D. LOHRMANN, *Papsturkunden in Frankreich. Neue Folge*, VII, (*Nördliche Ile-de-France und Vermandois*), Göttingen, 1976, 293-294., n° 46.

(173) IDEM, *ibidem*, 118-121.

(174) — Karel de Kale, 842, ed. G. TESSIER, *Recueil des actes de Charles II le Chauve roi de France*, I, Parijs, 1943, 34-37 n° 14 geeft geen opsomming in detail van de bezittingen.

— Karel III, 893-903, ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Charles III le Simple, roi de France*, I, Parijs, 1940, 1-4 geeft enkele recent verworven goederen waaronder Aartrijke.

— Lodewijk IV, 945 juni 26, ed. P. LAUER, *Recueil des actes de Louis IV roi de France* (936-954), Parijs, 1914, 64-66 n° XXVI geeft geen opsomming in detail van de bezittingen.

het altaar van Werken tussen 1126¹⁷⁵ en 1135 in het bezit van de Sint-Elooisabdij is gekomen. Werken staat hierin niet alleen. De *Gallia Christiana* vermeldt aan het eind van de 11e en in de eerste helft van de 12e eeuw verscheidene altaarschenkingen ten voordele van Sint-Eloois¹⁷⁶. Bij het lezen hiervan trof ons niet in het minst de notitie „... *quo etiam anno* [1130] *recepit ab eodem* [Simon van Vermandois, bisschop van Noyon-Doornik] *altare de Vercheri sine persona tenendum*”¹⁷⁷. Nergens elders wordt dit *Vercheri* of iets dergelijks nog onder de bezittingen van Sint-Eloois vermeld, zodat bij ons de vraag rees of het hier niet om een beschrijving van Verchin = Werken gaat — in 1135 wordt Werken als Werchin vermeld — en we hier dus niet op het spoor waren van de schenkingsoorkonde van het altaar van Werken aan Sint-Eloois. Het archief van de abdij werd echter reeds in het Ancien Régime herhaaldelijk door oorlogsgeweld geteisterd; „*die Revolution besorgte das übrige*” bericht Lohrmann¹⁷⁸. Originelen en cartularia zijn verdwenen. Gelukkig hebben 17e en 18e eeuwse erudieten vóór de definitieve teloorgang nog heel wat archiefmateriaal gekopieerd. Alzo kwamen we toch nog op het spoor van twee notities betreffende deze schenking van 1130¹⁷⁹. Een eerste is opgenomen in een geschiedenis van Sint-Eloois in het 17e eeuwse *Monasticon Benedictinum* en luidt: „*La première donation faite à l'abbaye de St. Eloy par l'évêque Simon du temps de l'abbé Thierry, fut celle de la paroisse de Werchin en la même (sic) 1130 dont l'acte est passé à Tournay et signé de l'évêque Simon, d'Hériman, d'Othgerus, d'Absalon et de Rainaud abbé, de Gothus doyen, de Thierry prevost, de Vauthier chantre, de Hugues chancelier*”¹⁸⁰. De tweede vermelding in een 18e

— Lotharius, 979-986, ed. L. HALPHEN en F. LOT, *Recueil des actes de Lothaire et de Louis rois de France (954-987)*, Parijs, 1908, 127-129 n° 55 geeft in detail de bezittingen van Sint-Eloois; Werken wordt niet vermeld, wel een tiental andere bezittingen die in 1135 samen met Werken in Sint-Elooisbezit worden bevestigd.

— Johannes XV, 988 maart, ed. A. LEFRANC, *Histoire de la ville de Noyon et de ses institutions jusqu'à la fin du XIIIe siècle*, Parijs, 1887, 180-181, n° 2bis vermeldt 12 bezittingen die ook in 1135 worden bevestigd, Werken niet; wel vinden we er bovendien Jabbeke, Oudenburg, Leffinge, Gistel en Vlissegem die later nergens meer onder de Sint-Elooisbezittingen zijn terug te vinden.

— (Johannes XV, 988 maart), vervalst vóór 1063, ed. D. LOHRMANN, *Papsturkunden*, VII, 232-234 n° 5.

— Lodewijk VI, 1126 vóór 3 oogst, ed. A. LEFRANC, *Histoire de Noyon*, 186-188 n° 7 onder foute datering (cf. O. GUYOTJEANNIN, *Noyonnais et Vermandois au Xe et XIe siècles: la déclaration du trésorier Guy et les premières confirmations royales et pontificales des biens du chapitre cathédral de Noyon*, *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, CXXXIX, 1981, 173 en A. LUCHAIRE, *Louis VI le Gros. Annales de sa vie et de son règne (1081-1137)*, Parijs, 1890 (Brussel, 1964), 171-172, nr. 370).

(175) Datum van de laatste bevestigingsoorkonde waarin Werken niet wordt vermeld.

(176) *Gallia Christiana*, IX, Parijs, 1751, 1065.

(177) IDEM, *ibidem*, 1065.

(178) D. LOHRMANN, *Papsturkunden*, VII, 121.

(179) Hierbij zijn we dank verschuldigd aan G. Declercq die ons hielp in onze zoektocht.

(180) Parijs, Bibliothèque Nationale, fonds Latin, 12669 f° 74 r° - v°.

eeuwse regestenlijst luidt als volgt : „130 (sic) [1130]. *Theodorico abbati ind. 8, epac. 9, concurr. 1°, Symon Tornacensis et Noviomensis episcopus donavit altare de Verchin sine persona tenendum... testes notati: Herimannus abbas procul dubio S. Martini Tornacensis, Otgerus abbas, Absalon procul dubio S. Amandi, Rainardus abbas...*”¹⁸¹.

Aangezien de 18e-eeuwse notitie meer dateringselementen bevat dan de 17e-eeuwse tekst mogen we besluiten dat beide niet op elkaar, maar op een oudere tekst teruggaan, waarvan we redelijkerwijze mogen aannemen dat het de schenkingsoorkonde zelf betreft, in origineel of kopie in een thans verloren cartularium.

Voor hen die zouden twifelen aan de echtheid van deze oorkonde deze kleine uitweiding :

De dateringselementen kloppen met het gegeven jaartal 1130. De indictie van 1130 vóór 1 september is 8, de epacte van 1130 is 9. Enkel wat de concurrenten betreft kan er enige twijfel zijn. De notitie geeft 1 daar waar het voor 1130 eigenlijk 2 moet zijn, tenzij men aanneemt dat de concurrenten wisselden op 1 maart¹⁸², wat dan de oorkonde zelf zou dateren op 1130 vóór 1 maart. Veel belang moet hier echter niet aan gehecht worden.

Belangrijker is de getuigenlijst. Ook hier geen enkele contradictie. We vinden er Herman, abt van Sint-Maartens in Doornik (1127 - 1147)¹⁸³, Otger, zonder twijfel abt van Sint-Medardus, het latere Saint-Nicolas-des-Prés, in Doornik (1125 - 1139)¹⁸⁴, Absalon, abt van Saint-Amand-les-Eaux (1124 - 1145)¹⁸⁵ en Rainard, abt van Sint-Bartholomaeus in Noyon (vermeld 1123 - 1130)¹⁸⁶. Dezelfde abten getuigen in het zelfde jaar 1130 samen in een eveneens Doornikse oorkonde, waarmee Simon van Vermandois burgers van Doornik excommuniceerde¹⁸⁷. Waarschijnlijk werden beide oorkonden rond de zelfde tijd ter gelegenheid van een Doornikse synode uitgevaardigd.

Behalve de voornoemde abten getuigen in de schenkingsoorkonde van

(181) Parijs, Bibliothèque Nationale, fonds Latin, 13817 f° 222 r°

(182) E.I. STRUBBE en L. VOET, *De chronologie van de middeleeuwen en de moderne tijden in de Nederlanden*, Antwerpen-Amsterdam, 1960, 39-40.

(183) U. BERLIÈRE, *Abbaye de Saint-Martin de Tournai*, *Monasticon Belge*, I, Maredsous, 1890-1897, 276-277.

(184) U. BERLIÈRE, *Abbaye de Saint-Nicolas-des-Prés*, *Monasticon Belge*, I, 429-430.

(185) H. PLATELLE, *Le temporel de l'abbaye de Saint-Amand dès origines à 1340*, Parijs, 1962, 162-163.

(186) *Gallia Christiana*, IX, 1116; getuigt in 1130 behalve in de hierondervermelde oorkonde ook nog in twee andere oorkonden van dezelfde bisschop, één voor de van Sint-Maartens-Doornik afhankelijke priorij Sint-Amands, ed. L.A. GORDIERE, *Le prieuré de Saint-Amand de l'ordre des Bénédictins, dépendant de l'abbaye Saint-Martin de Tournai...*, Compiègne, 1886, 155-156, de andere voor Sint-Pieters in Oudenburg, ed. A. MIRAEÛS - J.F. FOPPENS, *Opera diplomatica*, I, Brussel, 1723, 380-381; N. HUYGHEBAERT, *Recherches sur les chanceliers des évêques de Noyon-Tournai*, *Annales de la Fédération historique et archéologique de Belgique*, 35e congres, Kortrijk, 1953, 671 meent dat het om een falsum gaat, echter zonder hiervoor enig bewijs aan te voeren.

(187) Ed. *Gallia Christiana*, III, instr. 44-45 n° III; overgenomen in P. ROLAND, *Les origines de la commune de Tournai*, Brussel, 1931, 65 n. 2.

1130 ook nog een aantal funktionarissen uit de bisschoppelijke omgeving in Doornik : Gother deken, Diederik proost, Walter cantor en Hugo kanselier. Dezelfde namen met dezelfde functies eraan gekoppeld vinden we terug in een aantal andere oorkonden van Simon van Vermandois van het zelfde jaar¹⁸⁸. Mensen die wantrouwig staan ten overstaan van lokale geschiedvorsing zullen ons wellicht aanwrijven dat we dit *Werchin* of *Verchin* van 1130 en 1135 zo vanzelfsprekend gelijkstellen met Werken. Louter toponymisch gezien komen hier inderdaad minstens nog vier andere lokaliteiten voor in aanmerking : Verchain-Maugré¹⁸⁹, Verchin-en-Ternois¹⁹⁰, Verquin¹⁹¹ en Warchin¹⁹². Geen enkele van deze plaatsen ligt echter in het bisdom Doornik, maar respectievelijk in Kamerijk, Terwaan, Atrecht en nog eens Kamerijk, wat dus niet te rijmen valt met de duidelijke Doornikse inslag van de schenkingsoorkonde van 1130. Enkel Werken lag in het bisdom Doornik en is daarenboven de enige lokaliteit die in haar verdere geschiedenis banden vertoont met de Sint-Elooisabdij van Noyon.

We kunnen uit dit alles dus wel met zekerheid besluiten dat het altaar van Werken in 1130 via de bisschop van Doornik werd overgedragen aan de Sint-Elooisabdij van Noyon, die alzo één derde van de tienden van Werken verwierf, zijnde de inkomsten verbonden aan het personaat. Wie de eigenlijke schenker was, en of deze na 1130 zelf het *bodium*, zijnde de andere twee derden van de tienden verbonden aan het patronaat, behield, valt voorlopig niet uit te maken.

Omdat hun verdere geschiedenis nogal verstrengeld geraakt en de gang van zaken in Werken anders moeilijk kan verklaard worden, is het nodig onze blik even oostwaarts te verplaatsen naar Handzame en Kortemark.

Ook deze twee plaatsen treden pas echt de geschiedenis in met de schenking van hun altaren. Op 22 januari 1085 bekrachtigde bisschop Radbod van Noyon-Doornik de schenking van de altaren van Handzame en Kortemark aan de abdij van Ename¹⁹³. In deze oorkonde vinden we

(188) Ed. VOISIN, *Notices sur les archidiaques, Mémoires de la Société historique et littéraire de Tournai*, XVI, 1877, 77-78, ed. MIRAEUS - FOPPENS, II, 1313-1314 geeft als cantor Movinus, wat zeer verdacht lijkt daar in deze periode telkens een Walter als cantor fungeert ; betreffende de kanselier zie N. HUYGHEBAERT, *Recherches sur les chanceliers, Annales de la Fédération*, XXXV, 665-680.

(189) Dép. du Nord ; arr. Valenciennes ; cant. Valenciennes-sud.

(190) Dép. Pas-de-Calais ; arr. Montreuil-sur-Mer ; cant. Fruges.

(191) Dép. Pas-de-Calais ; arr. et cant. Béthune.

(192) Prov. Henegouwen ; arr. en cant. Doornik.

(193) Ed. M. GYSSELING en A.C.F. KOCH, *Diplomata Belgica*, I, 272-273 n° 159 ; betreffende de abdij van Ename en haar bezittingen in Handzame en Kortemark zie L. MILIS, *De abdij van Ename in de middeleeuwen. Haar bezittingen in de periode 1063-1250, Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, n.r., XV, 1961, 12, 34 en 37-38 ; wat de abdij zelf betreft zie L. MILIS, *Abbaye de Saint-Sauveur à Ename*, Monasticon Belge, VII-2, Luik, 1977, 11-52.

alweer geen spoor van de schenker, maar ver moeten we niet zoeken, want uit de hele verdere geschiedenis van Handzame en Kortemark zal duidelijk blijken dat we de schenker moeten zoeken in het huis van Oudenaarde. Anno 1085 betekent dit dus dat de schenker Arnulf I (vermeld 1034/58 - 1065) of Arnulf II (vermeld vanaf 1095/96) moet zijn geweest¹⁹⁴.

Waarom dit huis van Oudenaarde?

In 1155 vinden we hen in de figuur van Arnulf III voor het eerst expliciet in de bronnen geattesteerd in verband met Kortemark¹⁹⁵. Het gaat om een geschil tussen Arnulf en de abt van Ename. Arnulf wou op zijn allodiaal bezit in Kortemark een watermolen oprichten. Daar echter eventjes stroomopwaarts langs de zelfde beek (de Kasteelbeek?) de abdij op haar grond al eerder een watermolen had gebouwd, zou deze laatste door de verhoogde waterstand grote schade ondervinden mocht Arnulf zijn plan ten uitvoer brengen. Daarom werd er onderhandeld opdat Arnulf zijn molen naast de abdijsmolen zou oprichten, deels gemeenschappelijk met de abt. Arnulf zou in ruil daarvoor aan de oostzijde van de molenvijver een stuk van zijn grond afstaan aan de abdij tegen een jaarlijkse cijns.

Wars van het anekdotische vinden we in dit verhaal twee belangrijke elementen: Arnulf, heer van Oudenaarde, heeft in Kortemark allodiaal bezit, en ook de abdij van Ename, sinds 1085 reeds in het bezit van het altaar aldaar, bezit er tevens gronden, meer bepaald grenzend aan die van Arnulf. Dit laat al sterk vermoeden dat ze deze gronden vanwege de heren van Oudenaarde hebben gekregen.

Enkele randdetails nog bij deze oorkonde. De oorkonde, uitgaand van Arnulf zelf, maar wellicht door een monnik geschreven¹⁹⁶, is in Kortemark gedateerd. De belangen van Arnulf en van de abdij in Kortemark waren blijkbaar niet van de geringste. We leren hier ook al de vertegenwoordigers van Arnulf in Kortemark en omgeving kennen, met name zijn *fideles* Gozuinus en Marcilius van Handzame, die we ook later herhaaldelijk terugvinden in oorkonden betreffende deze plaatsen.

In de volgende jaren wordt het abdijsbezit in Kortemark nog uitgebreid door schenkingen van Daniël van Oudenaarde (1158-62)¹⁹⁷ en Mathilde van Oudenaarde (1162-66)¹⁹⁸, en later ook nog in 1186 door Richilde van Oudenaarde „*de reuditibus suis*”, zoals ze oorkondt¹⁹⁹.

De abdij was ter plaatse al goed ingeburgerd zo blijkt uit het feit dat één van haar monniken, Siger, afkomstig was van Kortemark²⁰⁰.

(194) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 425.

(195) Ch. PIOT, *Cartulaire de l'abbaye d'Ename*, Brugge, 1881, 43-44 n° 43; zie ook L. MILIS, *De voogdijregeling voor Ename in 1064 opnieuw onderzocht*, *Handelingen van de Société d'Emulation te Brugge*, CV, 1968, 143-144.

(196) Het origineel is echter niet bewaard, zodat de hand niet kan worden gecontroleerd.

(197) Ed. L. MILIS, *De onuitgegeven oorkonden van de Sint-Salvatorsabdij te Ename voor 1200*, Brussel, 1965, 20 n° 27 (1).

(198) Ed. L. MILIS, *De onuitgegeven oorkonden*, 20 n° 27 (2).

(199) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Ename*, 71-72 n° 82.

(200) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Ename*, 52-53 n° 57 en 386.

Monnik Gozmar was wellicht ook uit Kortemark of Handzame afkomstig, daar zijn broer en moeder er gronden aan de abdij schonken ²⁰¹. Zoals Marcilius en zijn broers ter plaatse zaken van Arnulf behartigden, zo had de abdij in 1183 haar monnik Reinerus ter plekke ²⁰².

Uit 1183 en 1185 zijn lijsten bewaard waarin de inkomsten van de abdij te Handzame en Kortemark worden opgesomd ²⁰³. Het zijn, zo blijkt uit de inhoud van de stukken, inkomsten uit vrij recente schenkingen, waarvan voor sommige zelfs een echte *notitia* wordt ingelast. Het eigenlijke centrale abdijbezit dat rechtstreeks werd geëxploiteerd wordt niet opgenomen. Slechts terloops staat er voor Kortemark „*prope curtem nostram*” ²⁰⁴; ook de molen van hierboven wordt slechts indirect vermeld ²⁰⁵. De schenkingen en daaruit voortvloeiende inkomsten zijn zeer verscheiden en vaak slechts vaag omschreven zodat ze onmogelijk concreet zijn te schatten. In elk geval heeft de abdij zich aan het eind van de 12e eeuw al een behoorlijk bezit weten te vergaren in Handzame en Kortemark.

Dat wordt in 1219 nog uitgebreid wanneer Arnulf IV van Oudenaarde de twee delen van de tienden van Kortemark, Handzame én Werken die hij tot dan toe in zijn bezit had, aan de abdij schenkt ²⁰⁶.

Laten we Werken nog heel even terzijde. Wat Kortemark en Handzame betreft is het duidelijk dat het om het *bodium* gaat, de inkomsten die aan de eigenaar van de kerk toekomen, daar waar het andere derde deel, het *altare* al sinds 1085 in bezit van de abdij was. Dat de heren van Oudenaarde in 1219 nog dit *bodium* in hun bezit hielden confirmeert natuurlijk nog eens ten stelligste de hypothese dat de altaren in 1085 ook van hen afkomstig waren.

We kunnen dus stellen dat vóór 1085 de heren van Oudenaarde de volwaardige bezitters waren van de eigenkerken van Kortemark en Handzame en er ook een niet onaanzienlijk allodiaal bezit hadden. Zij waren er de heren — in 1185 worden er zelfs hun schepenen vermeld ²⁰⁷ — en uit een deel van hun bezittingen werd de kern van het domein van de abdij van Ename ter plaatse opgebouwd.

In 1219 werden echter door Arnulf ook nog twee delen van de tienden van Werken aan de abdij geschonken.

Daarom terug westwaarts en eerst een stuk terug in de tijd. Na de vorige vermelding in 1135 verschijnt Werken de eerstvolgende keer in de bronnen in 1157, meer bepaald in een oorkonde van Godescalc, bisschop van Atrecht, waarin deze een aantal schenkingen bevestigt die voorheen gedaan zijn ten voordele van Château-l'Abbaye ²⁰⁸. Onder deze

(201) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 384 en 387.

(202) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 63-64 n° 69.

(203) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 384-387 n° 422-423 en 379-382 n° 420.

(204) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 386.

(205) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire l'Eename*, 386.

(206) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 101 n° 126.

(207) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 380.

(208) Ed. A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 4-5.

schenkingen zijn er een aantal van Everard II-Radulf, burggraaf van Doornik en heer van Mortagne, waarschijnlijk daterend van rond het midden van de 12e eeuw of iets vroeger, ter gelegenheid van de restauratie van Château-l'Abbaye door deze Everard II²⁰⁹. Onder deze schenkingen „*et aliam [decimam piscium] quam apud Werkin, ex piscibus qui palenc vulgo nominatur, jure hereditario tenuerat*”²¹⁰. De heren van Mortagne bezaten dus tot rond het midden van de 12e eeuw minstens een deeltje van de tienden van Werken, namelijk de palingtiende, en dat op erfelijke wijze.

Waren zij er de heren? Bezaten zij er ooit alle tienden en zijn zij het die in 1130 het altaar van Werken aan Sint-Eloois van Noyon schonken? Het zijn vragen die hier natuurlijk rijzen, maar, zeker voorlopig nog zonder antwoord blijven.

Het wordt dus helemaal dubieus wanneer in 1213 niet de heer van Mortagne, zoals men zou kunnen verwachten, maar uitgerekend Arnulf IV van Oudenaarde, heer van het naburige complex van Handzame-Kortemark, twee derden van de tienden, het *bodium* van Werken samen met dat van Handzame en Kortemark aan Ename schenkt.

Deze tiendentransactie gaf aanleiding tot het ontstaan van een groot aantal oorkonden, die in de uitgave van Piot een vaak foutieve of op zijn minst onnauwkeurige datering meekregen. Voor een goede interpretatie kunnen ze best eerst eens in een juiste chronologische volgorde gerangschikt worden.

1. 1219 [april 7²¹¹ - mei²¹²] (Piot n° 126)

Arnulf van Oudenaarde schenkt de twee delen van de tienden van Kortemark, Handzame en Werken die hij tot dan toe hield, aan de abdij van Ename.

2. 1219 mei (Piot n° 427)

Jan III, bisschop van Kamerijk, oorkondt dat zijn verwant Arnulf van Oudenaarde de tienden die hij bezat in Kortemark en Handzame onder het personaat van Ename, en in Werken onder het personaat van Sint-Eloois van Noyon, aan de abdij van Ename heeft geschonken in ruil voor een aantal gronden.

(209) A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, I, 329-332 en A. BOCQUILLET, *Les origines de Château-l'Abbaye*, *Revue Tournaisienne*, IV, 1908, 157-163.

(210) A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 4-5; „en een andere (tiende), de vistiende, die hij erfrechtelijk in Werken hield, op de vissen die in de volkstaal paling genoemd worden”.

(211) A.h.v. de paasstijl.

(212) Datum van de bevestigingsoorkonde door Jan III bisschop van Kamerijk (2).

3. S.d. [1219 mei ²¹³ - juli 27 ²¹⁴] (Piot n° 127)

Jan III, bisschop van Kamerijk, informeert de abt en het convent van Sint-Eloois van Noyon erover dat Arnulf van Oudenaarde de tienden die hij bezat in Werken onder hun personaat, aan de abdij van Ename heeft geschonken.

4. 1219 ²¹⁵ [mei ²¹⁶ - 1220 maart 28] (Piot n° 129)

Abt Radulf en het convent van Sint-Eloois van Noyon die het personaat van Werken bezitten, vermelden dat abt Siger en het convent van Ename hen om toestemming hebben gevraagd omtrent de verwerving van de tienden die Arnulf van Oudenaarde in Werken hield. Ze staan het toe.

5. 1219 [feb. 17 - maart 28 ²¹⁷] (Piot n° 128)

Walter [van Marvis], bisschop van Doornik bevestigt de schenking door Arnulf van Oudenaarde van twee delen van de tienden van Kortemark, Handzame en Werken (met inlassing van 1 en 4).

6. 1221 [april 11 - 1222 april 2] (Piot n° 138)

Arnulf van Oudenaarde oorkondt dat Michael van Bachforde voor zijn baljuws de tienden die hij in Kortemark hield aan de abdij van Ename heeft verkocht.

(213) Wellicht niet vóór 2.

(214) Door Jan III.

(215) Volgens de uitgave van Piot 1218, maar het weliswaar bevekt origineel (R.A. Ronse, fonds abdij Ename, 2596) laat toch toe te lezen „ducentesimo XIX°”.

(216) Niet vóór 3.

(217) Piot dateert deze oorkonde ca. 1219, terwijl hij in de tekstuitgave „datum anno M.CC.XXIII°” geeft. Een aandachtige kijk op het beschadigde origineel (R.A. Ronse, fonds abdij Ename, 2518) maakt al meteen duidelijk dat er staat „M^o.CC^o.XVIII°” wat trouwens ook in de kopies (ib., 79 f° 256-257; 84 f° 17-20) wordt hernomen, in het laatste geval zelfs als „M^o.CC^o decimo nono”. M. NUYT-TENS, *Inventaris van het archief van de abdij van Ename*, Brussel, 1980, 225 n° 2518 geeft zonder enig woord uitleg de op het eerste gezicht merkwaardige datering sept. 1219 - 16 feb. 1220. Enig speurwerk laat ons vermoeden dat de archivaris te rade is gegaan bij C. Vleeschauwers, die geeft immers dezelfde datering in C. VLEESCHAUWERS en M. VAN MELKEBEEK, *Le rôle de l'entourage des évêques de Tournai (1146-1300) dans la chancellerie épiscopale (avec relevé des sceaux)*, *Mémoires de la Société Royale d'Histoire et d'Archéologie de Tournai*, II, 1981, 45 en 66. Deze datering is gebaseerd op het zegel van Walter van Marvis. Vleeschauwers meent op het zwaarghavende zegel geen sporen te zien van een kromstaf en een zegenend gebaar van de afgebeelde figuur, waaruit hij besluit dat Walter van Marvis nog maar elect was en nog niet tot bisschop gewijd (verkozen in sept. 1219, gewijd 17 feb. 1220). Ons inziens is dit een nogal verregaande conclusie. Ten eerste menen wij op het zegel wel enig spoor van een staf te zien; ten tweede noemt Walter van Marvis zichzelf hier bisschop en geen elect zoals hij dat wel doet in een oorkonde van jan. 1220 (VLEESCHAUWERS en VAN MELKEBEEK, 45). Ons inziens lijkt de wijdingsdatum van Walter dus een juistere datum post quem, wat rekening houdend met de paasstijl bovengaande datering oplevert.

7. 1221 [april 11 - 1222 april 2] (Piot n° 137)

Jan, monnik van Sint-Eloois van Noyon en prior van Wavrin, laat weten dat Boudewijn Bochart de tiende die hij in Werken van Sint-Eloois hield, verkocht heeft aan de abdij van Ename.

8. 1201 (sic) [1221 april 11 - 1222 april 2²¹⁸] (Piot n° 425)

Radulf abt en het convent van Sint-Eloois in Noyon oorkonden dat, waar het personaat van de kerk van Werken hun abdij toebehoort, en twee delen van de tienden (= het *bodium*) uit leke handen aan de abdij van Ename zijn overgegaan, deze laatste nu ook eerst $\frac{2}{3}$, later nog $\frac{1}{3}$ van het derde deel van de tienden (= de inkomsten van het personaat) heeft verworven.

9. 1224 [april 14 - 1225 maart 29] (Piot n° 145)

Radulf abt en het convent van Sint-Eloois van Noyon bevestigen dat de abdij van Ename na de twee derden nu ook het laatste derde van de tienden van Werken heeft verworven.

10. S.d. [grosso modo 1219 - 1224] (Piot n° 134)

Arnulf van Oudenaarde brengt zijn baljuws van Kortemark en omgeving en zij die om dezelfde reden daar zijn, op de hoogte van het feit dat hij de tienden die hij had te Kortemark, Handzame en werken aan de abdij van Ename heeft overgelaten, waarvan de helft voor de abt, de andere helft voor het convent, en hij vraagt hen de monnik die vanwege de abdij daar in afzondering zit ter administratie van die tienden en voor andere zaken, met raad en daad te steunen bij de inning of verkoop van tienden.

Dit dossier kan verder aangevuld worden met een aantal latere en naar inhoud minder belangrijke oorkonden betreffende tiendentransacties²¹⁹.

Resumeren we nu even de toestand betreffende de tienden van Werken bij het begin van de 13e eeuw. Eén derde van de tienden was in handen van de Sint-Elooisabdij van Noyon, namelijk het deel verbonden aan het personaat, dit ten gevolge van de altaarschenking uit 1130. De andere twee derden, het *bodium*, was in 1219 in handen van Arnulf IV van Oudenaarde, die het toen afstond aan de abdij van Ename. Deze abdij verwierf in 1221 tenslotte ook, tegen betaling van een jaarlijkse

(218) De inhoud van deze oorkonde verwijst overduidelijk naar 6 en 7 en kan onmogelijk uit 1201 stammen zoals in het origineel staat vermeld. Het kan hier enkel om een fout van de scribent gaan. We geloven niet dat het om zo'n plompe vervalsing kan gaan. De kopiïst van cartularium 3 (R.A. Ronse, fonds abdij Ename, 79, 180) corrigeerde ook al naar „M^o.CC^o.XX°.I^o”.

(219) Piot n°s 146, 148, 171, 176, 285, 286, 329; R.A. Ronse, fonds abdij Ename, 2587 en fonds Beaulieu Petegem, 45; Parijs, Bibliothèque Nationale, fonds Latin, 13817 f° 222 r°.

cijns, de inkomsten uit het personaat welke de Sint-Elooisabdij tot dan toe in leen had gegeven.

Waar haalt Arnulf IV in 1219 die tienden van Werken vandaan? Wat is de rol van het huis van Mortagne in Werken? Hoe verhouden zich die twee families in Werken?

In 1157 hadden de heren van Mortagne zoals we zagen een deel van de tienden van Werken in erfelijk bezit. Uit de verdere geschiedenis blijkt dat zij er de heren zijn. In 1228 heeft de heer van Mortagne er zijn baljuw, Gosuin van Zedelgem, en zijn leenmannen²²⁰. Nog in 1228 hield Boudewijn Bochard in Werken een leen van de heer van Mortagne²²¹. In augustus 1255 schonk Arnulf heer van Mortagne en burggraaf van Doornik aan zijn abdij van Château-l'Abbaye een rente van 30 pond parisis „*assenées sur mes prés de Werkin*” welke ze moeten aanwenden voor de aankoop van wijn²²². Tien jaar later wordt dit nog eens bevestigd: „*et ces XXX lib. de rente par an... je les ai assenées à prendre... à tous mes cens de Werkin*”²²³. Deze oorkonde is gedateerd „*en le glise de Werkin*”. Nog vijf jaar later, op 30 april 1270, gaf Jan, heer van Mortagne aan de zelfde abdij een nieuwe rente van 30 pond in ruil voor die welke ze in Werken hadden, omdat het familiebezit in Werken aan zijn broer Thomas was toegewezen²²⁴. Het is deze Thomas van Mortagne die enkele jaren later de ganse heerlijkheid Werken met afhankelijkheden zal verkopen aan graaf Gwijde van Dampierre²²⁵.

Het lijdt dus geen twijfel: de heerlijkheid Werken behoorde toe aan de heren van Mortagne. Waarschijnlijk waren het dus ook zij die in 1130 het altaar van Werken aan Sint-Eloois van Noyon schonken, wat dus exact past in de Doornikse context van de schenkingsoorkonde.

Waarom komt dan in 1219 Arnulf IV van Oudenaarde op de proppen met twee derden van de tienden van Werken?

De aloude band tussen de twee families kan ons inziens hier moeilijk als verklaring dienen. Zoals gezegd was de Everard-Radulf die zich ca. 1075-80 meester maakte van het burggraafschap van Doornik en de heerlijkheid Mortagne een kleinzoon van Ingelbrecht II van Petegem²²⁶. Het was zijn oom Hugo die de heerlijkheid Oudenaarde erfde en zo aan de basis stond van het geslacht van de heren van Oudenaarde. Deze gemeenschappelijke basis uit het midden van de 11e eeuw kan 150 jaar later aan Arnulf IV toch geen prerogatieven hebben verschaft om in Werken te opereren.

(220) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 138-139 n° 171.

(221) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 138-139 n° 171.

(222) Ed. A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 111-112 n° 91.

(223) Ed. A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 141-143 n° 116.

(224) Ed. A. D'HERBOMEZ, *Histoire des châtelains de Tournai*, II, 170-171 n° 135.

(225) Zie verder.

(226) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 46-49 en II, 157, 425 en 444.

We moeten de verklaring dus elders zoeken.

We vinden inderdaad nog een ander recenter raakpunt tussen beide families dat ons op een goed spoor kan brengen.

Met name Giselbrecht II van Oudenaarde (vermeld 1166? - † vóór 1182) was gehuwd met Richildis van Doornik (vermeld 1187 - 1219)²²⁷. Deze Richildis was het enige kind uit het eerste huwelijk van Everard III-Radulf burggraaf van Doornik en heer van Mortagne²²⁸. Het burggraafschap en de heerlijkheid gingen later over naar haar halfbroer uit het tweede huwelijk van Everard III, Boudewijn. Diens zoon Everard IV-Radulf was burggraaf en heer van Mortagne ten tijde van de schenking van de tiende van Werken door Arnulf IV van Oudenaarde. Deze Arnulf nu is uitgerekend de zoon van Giselbrecht en Richildis²²⁹. De hypothese ligt dan ook voor de hand dat het via de bruidsschat van Richildis is dat de bezittingen van het huis van Mortagne in Werken in Oudenaardse handen terecht kwamen. Misschien juist dit Werken omdat de heren van Oudenaarde in de buurt al bezittingen hadden. Men kan hier een parallel trekken met het duidelijker geval van de heerlijkheid Feignies²³⁰ die onder het huis van Mortagne ressorteerde, maar via de bruidsschat van de zelfde Richildis in het bezit kwam van de heren van Oudenaarde²³¹.

Voor deze hypothese pleit ook het feit dat Richildis in 1219 als eerste getuige staat vermeld onder de schenkingsoorkonde van de tienden van Kortemark, Handzame en Werken²³². Nergens elders treedt Richildis als getuige op in een oorkonde van Arnulf IV. Men merke ook op dat haar man Giselbrecht van Oudenaarde inmiddels al bijna veertig jaar gestorven is en Richildis zelf ondertussen ook al jaren hertrouwd is met Walter van Zottegem en dus eigenlijk geen echte banden meer heeft met het Oudenaardse huis²³³.

In het licht van deze hypothese valt ook de oorkonde van 1228²³⁴ beter te begrijpen. Hierin doen een aantal mensen afstand van hun aanspraken op tienden in Kortemark, Handzame en Werken. Voor Kortemark en Handzame gebeurt dat voor de leenmannen en de schepenen van Arnulf van Oudenaarde in Kortemark. Voor de tienden van Werken gebeurt dat voor de baljuw van Werken en de leenmannen aldaar van Mortagne, waarna ze voor dezelfde zaak nog eens voor Arnulf zelf moeten verschijnen, „*coram me [Arnulphum], eo quod essem superior baillivus de Mortania*”. Arnulf beschouwt zichzelf dus als opperbaljuw over de bezittingen van Mortagne in Werken, „*superior ballivus super terra de Mortania*” herhaalt hij even verder nog eens. Dit recht op supervisie gold wellicht zolang Richildis leefde²³⁵, want na 1228 vinden we geen enkel

(227) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 159 en 165.

(228) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 158-159.

(229) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 426-427.

(230) Dép. du Nord; arr. Avesnes-sur-Helpe; cant. Bavay.

(231) A. D'HERBOMEZ, *Les châtelains de Tournai*, I, 319-320.

(232) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 101 n° 126.

(233) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 159.

(234) Ed. Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 138-39, n° 171.

(235) Ze wordt na 1219 nergens meer vermeld; E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, II, 165.

spoor meer weer van Oudenaardse aanspraken op Werken. De heren van Mortagne zijn dan weer eigen baas.

Samengevat kan dus gesteld worden dat door het huwelijk van Richildis met Giselbrecht Werken tijdelijk onder controle kwam van het huis van Oudenaarde, van welke situatie Arnulf IV ten volste heeft geprofiteerd door de twee derden van de tienden van Werken die hij alzo in handen kreeg aan „zijn” abdij van Ename te schenken. Nadien kreeg het huis van Mortagne dus een geamputeerde heerlijkheid terug.

Volgens de normale gang van zaken had men kunnen verwachten dat in de golf van tiendenoverdrachten van heren aan de abdijen, de heren van Mortagne hun tienden van Werken aan Sint-Eloois van Noyon, of misschien eerder nog aan „hun” abdij van Château-l'Abbaye zouden geschonken hebben.

Arnulf beschikte er anders over.

Op het verdere verloop van de geschiedenis van Werken tijdens de middeleeuwen hoeven we niet al te diep meer in te gaan. Enerzijds zijn de gebeurtenissen al voldoende aan bod gekomen in oudere lokale werkjes²³⁶, anderzijds zijn ze voor ons onderwerp nog slechts van indirect belang.

Een eerste punt betreft de reeds aangehaalde verkoop van de heerlijkheid Werken met afhankelijkheden door Thomas van Mortagne, broer van Jan, burggraaf van Doornik, aan Gwijde van Dampierre. Dit is geschied in of kort vóór februari 1279, datum van de oorkonde waarin de graaf vermeldt dat hij de heerlijkheid heeft gekocht, „*comme je novielement aie achaté a monseigneur Thumas de Mortaigne toute la terre de Werkin et les appartenances*”, en dat hij haar in leen heeft gegeven aan zijn vrouw Isabella²³⁷.

Van het jaar daarop dateert nog een bevestigingsoorkonde hiervan²³⁸, alsook een oorkonde betreffende de nieuwe organisatie van de heerlijkheid samen met die van Wijnendale en Torhout-hoek onder één schepenbank²³⁹.

De reden van de verkoop ligt waarschijnlijk bij de financiële perikelen van Thomas van Mortagne. Het huis van Mortagne vormt in deze periode immers het voorbeeld bij uitstek van adel in geldnood²⁴⁰. Vanaf 1275 vinden we in de bronnen herhaaldelijk Mortagnes met schuldenlast, wat soms aanleiding gaf tot verkoop van goederen. Zo verkocht burggraaf Jan van Doornik, de broer van Thomas, in de periode 1277-79 al zijn *allogia* in Doornik aan graaf Gwijde om ze dan terug in leen te nemen²⁴¹.

(236) Zie noot 2 en 3.

(237) Ed. B. SLEMBROUCK, *Werken*, 238-239 naar L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier de Bruges. Coutumes des petites villes et seigneuries enclavées*, V, Brussel, 18, 118.

(238) Ed. B. SLEMBROUCK, *Werken*, 231 naar L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, VI, 318-319.

(239) Ed. B. SLEMBROUCK, *Werken*, 231-232 naar L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutumes des petites villes*, VI, 318-319.

(240) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 351-381.

(241) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 351-381.

Het jaarlijks inkomen van zijn dochter Maria, burggravin, wordt in 1291 op 1058 pond parisis geschat, maar ze had toen al 4500 pond parisis schulden, wat vijf jaar later zou opklimmen tot 6 à 7000 pond²⁴².

Thomas van Mortagne deelde wellicht in de financiële malaise en heeft zich dan ook ontdaan van zijn verafgelegen heerlijkheid, ten voordele van de graaf die daar meteen kon van profiteren om zijn heerlijkheid van Wijnendale gevoelig uit te breiden. Gwijde nam alle kansen in die richting te baat, zo blijkt uit het feit dat hij in 1286 ook al in Handzame tienden bezat²⁴³ en in 1289 als leenheer optrad voor goederen in Handzame en Kortemark²⁴⁴, wellicht rechten die hij ook daar had gekocht.

In 1287 stichtten Gwijde en Isabella in hun Werken een Clarissenklooster²⁴⁵. Deze kloosterlingen zouden slechts korte tijd in Werken blijven. Vanaf 1289 werden al verhuisplannen gemaakt, die tenslotte in 1292 werden uitgevoerd. De kloosterlingen kregen namelijk van Isabella een nieuw klooster in Petegem bij Oudenaarde, dat de graaf in 1286 ook al had opgekocht van Arnold van Cysoing²⁴⁶.

In 1295 vestigden zich nieuwe kloosterlingen te Werken in het door de Clarissen verlaten pand. Het waren de cisterciënzerinnen van Hemelsdale, afkomstig uit Zillebeke²⁴⁷. In de 16e eeuw zouden ze na enkele omzwervingen op vlucht voor de godsdiensttroebelen ten slotte in Brugge terecht komen. Heel deze kloostergeschiedenis raakt echter nog nauwelijks onze problematiek, zodat we ons overzicht hier kunnen afsluiten.

Wat kunnen we besluiten?

Eén zaak is al zeker duidelijk: de Vlaamse graven hebben vóór het eind van de 13e eeuw in Werken, evenmin als in Handzame en Kortemark enig recht of bezit. In Handzame en Kortemark zijn de heren van Oudenaarde van oudsher baas, in Werken de heren van Mortagne. Aangezien beide families teruggaan op het primitieve huis van Petegem, ligt het, zoals eerder gesuggereerd voor de hand dat Werken en Handzame-Kortemark ook op één primitief geheel teruggaan. Hiervoor kon echter geen enkel extra historisch argument worden aangevoerd.

Er dient tenslotte in het kader van het archeologische project in Werken nog op gewezen dat in de middeleeuwse bronnen nergens enig spoor is terug te vinden van de versterking die er op de „Hogen Andjoen” moet zijn geweest. We kunnen enkel met zekerheid zeggen dat ze in de volle middeleeuwen moet hebben toebehoord aan het huis van Mortagne, en zodoende in 1279 overging in grafelijke handen. Nog in 1662 was de

(242) E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 360 en 381.

(243) Ch. PIOT, *Cartulaire d'Eename*, 307, n° 329.

(244) R.A. Ronse, *fonds abdij Ename*, 2587.

(245) B. SLEMBROUCK, *Werken*, 154 ev.

(246) M. HOEBEKE, *De prootsdij te Petegem-aan-de-Schelde, Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XVIII, 1976, 236-237 en M. HOEBEKE, *Gwijde van Dampierre scheidt orde te Petegem, Handelingen van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Oudenaarde*, XIII, 1964, 117; zie ook E. WARLOP, *De Vlaamse adel*, I, 360.

(247) R. DE GANCK en N. HUYGHEBAERT, *Abbaye de Hemelsdale à Bruges, Monasticon Belge*, III-2, Luik, 1966, 552.

RIJKSUNIVERSITEIT - GENT

SEMINARIE VOOR ALGEMENE EN
INSTITUTIONELE GESCHIEDENIS
DER MIDDELEEUWEN

Blandijnberg 2 - 9000 GENT

mote in bezit van de toenmalige heer van Wijnendale²⁴⁸, ter plaatse rechtmatig opvolger van het grafelijke huis.

Hopelijk werpen de resultaten van het archeologisch onderzoek een nieuw licht op deze problematiek. De voorlopige bevindingen stemmen tot optimisme.

BESLUIT

Buiten de koninklijke domeinen traden in ons studiegebied tijdens de vroege middeleeuwen voornamelijk enkele abdijen als grootgrondbezitter op de voorgrond. Hun grondbezit gaat terug op nog ouder Merovingisch of vroeg-Karolingisch koninklijk of adellijk grondbezit. De Vlaamse graven hebben als opvolgers van het Karolingisch gezag de fiscus verworven. Dit grondbezit werd uitgebreid; eerst via talrijke usurpaties ten nadele van de abdijen, later via grote ontginningen. Het lijkt er dus sterk op dat, zo de voorouders van Boudewijn I in deze streek al iets bezaten, dat het dan toch zeer beperkt moet zijn geweest.

Daartegenover staat dat we in een zone van Vladslo tot Kortemark, met een aantal lokaliteiten waarvan topografie, toponymie en patrocinia voor een vroeg-middeleeuwse bewoning pleiten, geen sporen van een koninklijk/grafelijk domein of van abdijsbezit aantreffen. De vraag stelt zich dan ook of de bezitters die hier later opduiken, in Vladslo de familie van Eilbodo, in Werken-Handzame-Kortemark, en misschien ook in Oudenburg, de familie van Petegem-Oudenaarde, niet de rechtstreekse nakomelingen zijn van de autochtone vroeg-middeleeuwse adel, die elders door hun eigen schenkingen of door grafelijke usurpaties van het toneel verdwenen. De bronnen ontbreken om dit te bewijzen; toch lijkt het ons zeer waarschijnlijk. De Vlaamse graven hebben als nieuwkomers in hun beginperiode zware concurrentie ondervonden vanwege deze autochtone adellijke grootgrondbezitters (cf. Eilbodo in het Kortrijkse), een strijd die pas ten tijde van de grote ontginningen, en wellicht mede daardoor, definitief in het voordeel van de graaf is beslecht.

(248) *Landboek van Werken, opgesteld door François de Pour, 1662, R.A. Brugge, Brugse Vrije, registers, 15630, f° 1 v°.*